

GRÓF SZÉCHÉNYI ISTVÁN

TÖRTÉNETI ESZMÉI

ÍRTA

ANGYAL DÁVID

Különlenyomat a Budapesti Szemléből

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR ÍROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1907

Tek. Akadémia!*) Hálás köszönettel tartozom azért a kegyes jóindulatért, melylyel igyekvésemefmegítétek, midőn tagjaik sorába emeltek. Ma is szükségem van jóindulatú elnézésökre, mert e helyen Széchenyiről szólván, érzem vállalkozásom nehézségeit. Széchenyi pályáját és egyéniségét kiváló Írók és tudósok annyi gonddal, s oly különböző szempontokból fejtegették az Akadémia kiadványaiban s másutt is, hogy nehéz lesz találnom új körülményt, vagy új szempontot, mely felkölthetné a Széchenyi-irodalomban annyira jártas hallgatóim figyelmét. De bátorít az a tudat, hogy az Akadémia szívesen fogad bármily csekély jószándókú járulékot is a 'Széchenyi-irodalomhoz és az a körülmény is ösztönzött e munkára, hogy Széchenyi történeti eszméinek megbecsülésében, de még ismertetésében is íróink felfogása nagyon szétágazó. Széchenyi tisztelői közt némelyek történeti felfogását a nagy szellem gyöngéden érintendő hibái közé sorolják, mások azonban dicsőítik e felfogás mélységét, Széchenyi ellenfelei pedig már életében is épen ez oldalról sebeztek őt talán a legérzékenyebben s egy újabb bírálója kimondja, hogy kivált a magyar történet s a magyar intézmények szelleme ismeretlen föld maradt Széchenyi előtt.

Bizonyos, hogy e felfogások rendezésre szorulnak, s elég érdem volna ily probléma megoldását legalább elősegíteni egy-két adattal.

E célból vizsgálódásainkat három részre osztjuk. Kutatni akarjuk először, hogy mily hatások alatt s minő rendszerré fejlődtek Széchenyi eszméi az általános történetről, vizsgálni akarjuk azután, hogy miképen kapcsolódtak össze ez eszmék Széchenyinek a magyar történetről s a hazai viszonyokról alkotott felfogásával s végül. Széchenyi történeti eszméit az újabb tudományos mozgalmak szempntjából is óhajtjuk ismertetni.

*) Fölolvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1907. január 14-iki ülésén.

I.

Széchenyi történeti eszméinek fejlődése. Általános történeti eszméinek rendszere.

Széchenyi már korán — talán első költői olvasmányainak hatása alatt — megkedvelte a tájaknak s valószínűen a nemzeteknek összehasonlítását az emberi életkorokkal. Tizennyolcz éves korában írja szüleinek Világosról, hogy a Kőrös vidéke tetszett neki. «Ez a síkság — úgy mond — mely termékeny és gazzal is el van borítva, szép látvány, az ifjúsághoz hasonlítható; az Alpeseket tiszteletreméltó vénekhez hasonlítanám.»

1814-ben komoly figyelemmel olvasta Mme de Staél *L'Allemagne*-jét. Különösen azok a sorok keltik fel érdekét, a hol a szerző a nemzeti állam s jellem jelentőségéről beszél. «A mi napjainkban — mondja Mme de Staél — csakis a nemzeti jellemben van az államnak igazi ereje.» Az ehhez hasonló helyeket Széchenyi naplójába is jegyzi. De bizonyára érdekelte Széchenyit a szerzőnek történet-philosophiája is. Madame de Staél az emberi szellem perfectibilitásáról is beszél. «Az ember történetében — úgy mond — a mindig egyenlő s folytonos haladás tervét veszziik észre.i) Az *Allemagne* szerzője a népek ifjúságát és érett korát is felemlíti. «A németek — úgy mond — ifjúságot teremtettek magoknak, az angolok megfőriadosdtak.»

Mindezek a gondolatok mélyen hatottak az ifjú Széchenyi szellemére. Midőn 1814 végén Nápolyban Filangieri tábornokkal, Mme de Staél ismerősével találkozott, élénken érdekelte mindaz, a mit az *Allemagne* szerzőjéről hallott.

Nem bántotta az, hogy Chateaubriand megbírálta a perfectibilitás tanát, a jakobinusok e hitvallását; a gondolat egyre foglalkoztatja Széchenyit utazásai közben. A perfectio, a perfect szavak kedvelt szólamai lesznek. De még ingadozik lelke a haladás törvényének megállapításában. Pompejiben bámulja az ókor «perfectióját», gondolkodik azon, vajon mikép következhetik ily perfectio után a hanyatlás. De bármennyire tiszteli az ókori s régi olasz művészetet, az ójkor művésze inkább lelkesíti. Canovának mennyei szobráról beszél, a korabeli francia művészetben pedig csodálja az emberi szellem haladását. Korának másnemű vívmányai kötötték le figyelmét 1815-iki angliai utazásában. Az új gépek, a gyáripár lendülete nagyon foglalkoztatták, «egy ily gép — úgy mond — a legnagyobb perfectióhoz tartozik».

De azt is észre vette, hogy ennek a tökéletességnek árnyéka is van, mert nagy nyomor a kísérete.

Különös tévedése Széchenyi már említett bírálójának az, hogy a nagy reformátorra 'az angol alkotmányos élet mulékony hatást tett. Igaz, hogy a gépekkel s gyárakkal nagyon sokat foglalkozott, de mégis a három dolog közül, melyet Angliában tanulmányozni érdemesnek tart, első helyen az alkotmányt említi. Már 1815-iki útja előtt is olvasta Montesquieut. Sokat elmélkedett azon, a mit Montesquieuban a nemzetek jellemének alakulásáról, a nemzetek sorsáról olvasott. Feltűnhetett neki Montesquieunek az a megjegyzése, hogy az angol állam is elvész egykor, ha törvényhozó hatalma romlottabb lesz, mint a végrehajtó hatalom. Anglia csak úgy el fog veszni, mint Kóma, Sparta és Carthagó — mondja Montesquieu. íme a haladásnak oly vigasztaló gondolatára új nagy árnyék borul. De hogy is lehetne másképp?

Hiszen a nemzetek és az emberek élete hasonló — írja Széchenyi naplójában 1816 márczius 17-én — a nemzeteknek is van gyermekkoruk s vannak kamaszéveik, azután az életbe lépnek s vagy tökéletesednek, vagy romlanak. A különbség csak az, hogy a nemzetek évezredekig élnek és fejlődésöknek évszázados fordulói vannak. így például egy népnek kamaszévei háromszáz évig is eltartanak.

így formulázza először elméletét a nemzetek életkoráról.

Korának európai nemzeteit vizsgálva, nem egy nemzeten vélte észre venni a halálnak jegyét. Szenvedélyes érdeklődéssel olvasta Alfieri önéletrajzát, az olasz költő lelkében a magáéval néhány rokon vonást talált s azért egyik "legkedvesebb szentjének* nevezte. Már pedig Alíieri azt írta, hogy Olaszország halott ország, népe már nem él és nyelve is majdnem holt nyelv. Pedig e nyelven irt Tasso, a kinek stanzáiért Széchenyi érdemesnek találta olaszul tanulni.

A saját olaszországi tapasztalatai Alíieri panaszát látszottak igazolni. De a midőn utazása közben egészségtől duzzadó amerikai tisztet látott, lelke felvidult. Minő nép lesz még ezekből egykor? — így kiált fel. Amerikát viruló gyermekhez hasonlítja, a jövő országának nevezi, a mint az ókori nagy államokat a múlt birodalmi közé sorolja.

1819-ben Nápolyban újra formulázza elméletét a nemzetek fejlődéséről.

«Egy nemzet úgy keletkezik, mint a hogy a gyermek születik: azután átéli a kamaszéveket, az ifjúságot, a férfikort és az öregkort, s végül elhal; az egyedüli különbség az, hogy az ember holtteste feloszlik, ellenben a nemzetnek

holtteste évek hosszú során át tengődik.» «A nemzetek nagyságának alapját — így fűzi tovább a hasonlatot — az a nevelés teremti, melyet gyermekkorukban kaptak. A nemzeteket a kormányok nevelik. A nép ereje s egészsége s az uralkodó értelmi ereje — ezek a nemzeti nagyság fejlesztő elemei. A népek épp úgy, mint az emberek, csak ifjúságukban tanulékonyak és javíthatatlanok lesznek, ha öregednek. Ha egyszer a szokások meg vannak állapodva s a balítéletek meggyökereztek, veszélyes s hiábavaló dolog azoknak átalakítását még csak meg is próbálni. Az ily nép nem is szenved, hogy bajának gyógyítása végett hozzá nyúljanak épp úgy, mint a beteg, ki remegve látja a sebészt. #

Ez elmélkedés első fele a nemzetek halálának meghatározásával egészíti ki az 1816-iki formulát, második fele pedig Mme de Staél már említett könyvének néhány gondolatát fűzi tovább. Az *Allemagne* szerzője is azt mondja, hogy a kormányok a népeknek igazi nevelői és hogy az emberi nem épp úgy nevelhető, mint minden egyes ember.

Széchenyinek megtetszett e gondolat, valósíthatónak is hitte, mert már akkor égett a vágytól, hogy reformáljon egy nemzetet úgy, mint a hogy ez időtájt sikerrel fáradozott a saját lelki világának átalakításán.

A következő évben, 1820-ban, Török-Sz.-Miklóson katonáskodván, Mme de Staélnek azt a munkáját kezdi olvasni, mely az irodalmat a társadalmi intézményekhez való viszonyában tárgyalja. E munkával még komolyabban foglalkozik, mint a Németországról szólóval. Ne csodálkozzunk azon, hogy oly komoly jelentőséget tulajdonít az írónőnek. Gondoljuk meg, hogy Mme de Staélt Byron — Széchenyi előtt nagy tekintély — a világirodalom talán legnagyobb írónőjének nyilvánította. Igaz, hogy Széchenyi kételkedett is néha Mme de Staél alaposágában, de fiatal lelkének fogékony-ságával elfogadott eszméit nem felejtette el.

Megmérhetjük az idézett könyv hatását Széchenyire, ha azt olvassuk benne, hogy egy nemzet értelmességének fejlesztése egyenlő értékű jó erkölcsének felvirágoztatásával. Yagy ha ezt olvassuk: ösztönözd az embert a felsőbbségnek mindenféle nemére és e különböző tehetségei mindannyian erkölcsi életének tökéletesedését fogják elősegíteni.

A történetről Mme de Staél ezt mondja: «Végigpillantva a világ változásain és a századok sorrendjén, az emberi faj perfectibilitásának eszméje emelkedik ki előttem és nem bírom figyelmemet elfordítani tőle. Nem hiszem, hogy az erkölcsi természet e nagy munkája valaha szünetelt volna;

a fényes korszakokban, valamint a homályosakban az emberi szellemnek fokozatos haladása soha sem szakadt -félbe. Lelkem minden tehetségével fogadom el ezt a philosophiai eredményt; egyik legnagyobb értéke az, hogy az emelkedett-ség nagy érzését kelti fel bennünk.»

Mint látjuk, e munkájában az író nagyobb hévvel és határozottsággal hirdeti a perfectibilitást, mint a Németországról szólóban. Az emberi nem különböző korairól is beszél s azt mondja, hogy az ókorban még nem érte el az emberiség a melancholia korszakát.

«Jól tudom — írja Széchenyi naplójába — hogy mit ért Mme de Staél a melancholia korán. Jól tudom, hogy a népeknek van gyermekkoruk stb. egész öregkorukig, s hogy mind^ e korokat végig kell élniök.»

Így fordítja le az író elnevezéseit a saját elméletének terminológiájára és csendesen — a nélkül, hogy mondaná s a nélkül, hogy tisztán látnok a logikai fonalat — hozzáfűzi a fejlődés ez elméletéhez a perfectibilitásnak már most egészen leikébe vésett tanát.

Ekkor már történetphilosophiája magaslatáról ítéli meg az egykorú eseményeket. Midőn Ypsilanti támadását hallja, így kiált fel: «Görögország újjászületéséből semmi sem lesz. Nemzetek úgy születnek és hálnak meg, mint az emberek. Görögország már élt és hogyan élt s minő férfikort ért! »

Korának a politikai szabadságért vívott küzdelmei, továbbá politikai és történeti olvasmányai egyre ösztönzik a népek sorsáról való elmélkedéseinek mélyítésére. Elolvassa Bürke támadását a francia forradalom ellen. Noha e forradalom egyik éltető tanában, a perfectibilitásban maga is hitt, úgy gondoljuk, hogy rokonszenve Bürke felé hajlott. Határozottan helyeselte Bürkének azt a meghatározását, hogy a reformra való képesség kapcsolata a conservativ hajlammal jellemzi az igazi 'államférfiút. Széchenyi is azt mondja ekkortájt, hogy ő az ultrák és a carbonarik közt foglal helyet. «Ti úgy bántatok a francia nemzettel — mondja Bürke a forradalom vezéreinek — mintha ma vagy tegnap keletkezett volna.»

Ezt a szemrehányást Széchenyi egészen átérezte. Folyvást foglalkoztatta a népek életkorának különbsége történeti és politikai tekintetben. »

1824-ben újra fogalmazza elméletét és igyekszik tartalmasabban jellemezni a négy életkor mindegyikét. A gyermekkorban és ifjúkorban fejlődnek ki a legszebb és legnemesebb jellemvonások, a minőkre példákat Róma és

Görögország története nyújt, vagy Amerikában Washingtoné és Frankliné. Az érett férfikorban van Franciaország s Anglia. «Itt már nem látjuk a nemes lelkesedést a nagyért, kiválóért s önzetlenségért, — azt a büszkeségtől és nagyra-vágyástól nem zavart szép rajongást az emberiség javáért hiába keressük ez országokban. Cselekvéseik főrugója a realitás, a nyereség, az előny, a hatalom és ezek körül forog az érdeklődés. Az öregkorban vannak azok a népek, melyeknek ereiben a vér bágyadtan folydogál s a hol az emberek azzal dicsekednek, hogy csak magokra gondolnak, nem lévén érzésök a közjó iránt.»

Bár sejtjük, de még nem látjuk tisztán, miképpen egyeztethető a folytonos romlás képe a perfectibilitás tanával.

1823 óta sokat foglalkozott Széchenyi Voltairerrel. Voltaire 1785-iki kiadásának kötetét sorban olvasgatta. Veszélyes író — úgy mond — a tapasztalatlan ifjúságnak, de sok jót is művel, mert «türelmet hirdet és ezt eléggé hirdetni, istenemre, alig lehet.»

Voltairenek nagy jelentőségű világtörténeti áttekintését már csak magyar vonatkozásai miatt is érdekléssel olvasta. Széchenyin kívül más magyar írókra, például Verseghyre, is hatott Voltairenek az a kijelentése, hogy valamennyi nép közül, melynek történetén munkánkban végig tekintetünk, egy sem volt szerencsétlenebb, mint a magyar. De különben is Voltaire munkája telve van igen tanulságos elbeszélésekkel és gondolatokkal. Széchenyi kezében alighanem ez volt az első jelentékenyebb könyv, mely a világ történetét Nagy Károlytól XIII. Lajos koráig folytonos előadásban tárgyalja.

Nem felejtette el Széchenyi, hogy Voltaire a középkor idejét «a borzalmak századainak» nevezi.

A kiváló egyének szerepét a történetben Voltaire már igen élénken kiemelte. «Látjuk — mondja Voltaire — hogy egy nemzet felsőbbsege csak vezetőitől függ.» «Minden nagyot e világon — mondja másutt — egyes emberek lángeszének és szilárdságának köszönhetünk.» Ezek a gondolatok megerősítették Széchenyit abban a felfogásban, melyre ösztönyt már Mme de Staél könyvéből nyert.

Voltaire szerint a kormányoknak nagyobb befolyása van az emberek jellemére, mint az éghajlatnak. Ez oly felfogás, mely Széchenyi szerint szerencsésen igazítja helyre a Montesquieuét s azonkívül a nemzetek nevelésének lehetőségét is hirdeti.

Voltaire azt a nyolczszázéves történetet, melyet elbe-

szél, a bűnök, a hóbort és a szerencsétlenségek nagy gyűjteményének nevezi el, melyben itt-ott látni néhány erényt és kevés boldog időt, mint elszórt lakásokat láthatunk vad pusztákban. Mind a mellett Nagy Károly kora óta a XVIII. századig a népeességnek, a vagyonnak, a műveltségnek haladását látja Európában.

Így tehát Széchenyi a haladás eszméje mellett Voltaire könyvében új bizonyosságot talált. A hogy mindenütt talált újakat ekkor az életben s a technika vívmányaiban, ha külföldön utazott.

Fáradhatatlan olvasó volt, de kevés történeti munkában talált' oly gyönyörűséget, mint Ségur *Napoleon története és a nagy hadsereg 1812-ben* című munkájában. Klasszikus munka, írja róla, Thukydideshez és Xenophonhoz hasonlítható. A tárgy is nagyon érkekelte, I. Napóleonnal később maga is írt egy kiváló jellemrajzot az *Őjjl&mevet-hen*. De Ségur gondolatai is viszhangot keltettek lelkében. Ségur úgy magyarázza Sándor czár és Napoleon összeüt-közését, hogy Sándornak birodalma még fiatal volt, mint fejedelme s naponként növekedett, ellenben a francia birodalom már érett korban volt, mint császára és most már csak gyöngülhetett. Midőn Napoleon Vilnába ért a lengyel hősölckel — beszél Ségur — megmozdult a litvánok szive mélyén a még élő, bár már előregedett hazafiúi érzés. Ségur elbeszélvén Barclay visszavonulását s azt, hogy az oroszok mennyire haragudtak reá a terület kiszolgáltatása miatt, dicsóíti az orosz hadvezért, mert szembe szállt a megtévesztett közvéleménnyel és mert felfogta, hogy a nemzeteket legtöbbször önmagok ellenére mentik meg. Az önmehtagadó elszántság, melylyel az oroszok feldúlták hazájokat, hogy megsemmisítsék a hódítót, bámulatra ragadja Ségurt. «Kivívták az igazi dicsőséget — úgy mond — és ha előrehaladottabb műveltség fogja majd áthatni minden osztályukat, e nagy népnek is lesz nagy századja, ők is megragadják majd a dicsőség kormánybotját, melyet, úgy látszik, hogy a föld népei sor szerint adnak át egymásnak.» Képzeltetjük, hogy a nagy történetírónak könyvében olvasott példák és reflexiók mennyire edzették Széchenyi elhatározását s mennyire érlelték alakuló elméletét.

Már nyilvános pályájának küszöbén volt ekkor, de mint író még nem lépett a nyilvánosság elé. Tanulva készült pályájára és még férfikorában is könnyen fellobbanó lelkesedéssel olvasta a nagy írók eszméit az emberi és nemzeti élet titkairól. Így olvasta Franklint, kit élete vezéréül

választott. Franklin azt tanítja, hogy az egyes polgárok erkölcsi érzéke együttvéve alkotja meg a nemzetek erejét. Ezt már régebben így gondolta Széchenyi is. Az *Üdvleldé*-ben is olvashatjuk, «hogy a derék nemzet nem egyéb, mint derék polgárok öszege».*) Franklin Angolországot öreg, Amerikát ifjú nemzetnek nevezi.

Széchenyi általában nagyon megkedveli Franklin iratainak azt a jellemvonását, hogy az értelmességet, a munkásságot, a takarékoság s előretörekvő gazdálkodás szellemét és az erkölcsi értéket egységbe kapcsolja. Herdert is többször idézi Széchenyi. Nem csupán a magyarokra vonatkozó jóslata, hanem történetfilosófiájának alap gondolatai is érdekelték. A természet különböző, egymással az életért küzdő szervezeteket teremtett — úgy mond Herder — mert a legkisebb térre az élők legnagyobb sokaságát akarta elhelyezni. A teremtő e küzdelemben találta meg az egyetemes élet fenntartásának módját. A szervezetek formája folyton emelkedik a földön és a sornak csúcsán az embert találjuk, a kinél senki sincs mesterségesebben és változatosabban szervezve. Nincs nemesebb szó az ember rendeltetésének kifejezésére, mint a humanitás. A humanitás szó magába foglalja az ember hivatását az észességre s a szabadságra; szigorú méltanyosság és igazság nélkül nincs ész s nincs is igazi humanitás.

A mit a teremtő életre hívott, s a mi hat, az bizonyos kapcsolatban örökké él és hah Az elhervadt virág széthull, de az erő, mely e részeket élesztette, nem halt ki az egyes szervezet szétbomlásával. Hihetjük-e tehát, hogy az emberi lélek, a legmagasabb szervezet éltetője, egyszerre megsemmisüljön? A hely és az idő mellett a nemzetek jelleme dönti el az emberi birodalmak eseményeit. A történet folyama azt mutatja, hogy az igazi humanitás növekedésével az emberiség romboló daemonai kevesbedtek és pedig az ész és a kormányzó művészet felvilágosodásának belső törvényei szerint.

Herdernek e gondolataiból egynémelyül átment Széchenyi munkáiba is. Általában Herder hatásának is része van Széchenyi morális, természet- és történetfilosófiája megalakításában.

Már a kortársaknak is feltűnt Bentham hatása Széchenyire.

Mi itt főleg Bentham általános történeti eszméit vehetjük figyelembe. Hogy az újkor erkölcei többet érnek, mint

a régibb koroké, ezt Bentham oly ténynek mondja, melyet Hume s Voltaire már bebizonyítottak. Bentham szerint a legbarbárabb korok egyszersmind a legbűnösebbek is. E korokban csak a papság tudott olvasni, ez az ész gyermekora. A theokratikus államokban élő nemzetek gyermekkorukban öregedtek meg. Az ily nemzetek könnyen leigázhatók és történetük csak abból áll, hogy bilincseik színét változtatják. Bentham nem hisz a végtelen perfectibilitásban. Kevesbíthetjük, de meg nem előzhetjük az összes gonosz szenvedélyeket. Csak a lehető kell keresnünk, elég nagy tér ez a lángésznek s elég nehéz feladat a legnagyobb erényeknek is. Nem paradicsomot, csak kertet teremthetünk a földön, de ez a kert gyönyörűséges tartózkodó hely lesz ahhoz a vadonhoz képest, a melyben az emberek oly sokáig bolyongtak. Épp oly nevetséges dicsérni a régi korok bölcseségét, mint magasztalni erényüket. Őseink csak olyanok voltak, mint mi vagyunk, a visszaélésnek és a romlottságnak okai ugyanazok voltak régen is, de ellenszerűk, a felvilágosult közvélemény, gyöngébb volt akkor. Őseink balgagsága sokkal tanulságosad, mint bölcseségök.

Éhhez még néhány erkölcstani tételét kell idéznünk: Az erkölcstelen tett hamis számítása az önérdeknek. Mennél műveltebb egy nemzet, annál több ereje van körében az erkölcsi megtorlás befolyásának. Minden erkölcstannak célja az egyetemes boldogság. A törvényhozás az emberek vezetésének oly művészete, mely a boldogság lehető legnagyobb összegének előállítására törekszik.

É szó szerinti idézetek egybevetése Széchenyi műveivel, új példával igazolja Stuart Millnek azt az állítását, hogy «a múltban s ma is többnyire Bentham fegyvereivel ostromolták a régi intézményeket i).

Verulami Baconról Széchenyi így szól Kiss Jánoshoz írt levelében: «A *Novum Organum* ránk nézve kimeríthetetlen kincstár. Minden munkálkodásimban, a mennyire lehetett, a bent kijelelt utat követém.»

Hogy mennyiben követé az inductio módszerét, itt nem kutathatjuk. De a *Nóvum Orgánumból* történeti eszméket is merített. «Az embereket — úgy mond Bacon — a tudományok művelésében tartóztatta s majdnem megbabonázta az ókornak imádása.» «A hajdankor — mondja továbbá — bennünket tekintve, régi és öregebb, de magát a világot tekintve, új és fiatalabb kor.» Ez utóbbi mondást átvette Bentham is a politikai sophismákról szóló művébe. Széchenyi is átvette a Hitelbe e szavakkal: «A mit közön-

séges beszédben régi időnek, hajdankornak hívunk, józan ész után új időnek, ifjúkornak kellene hívni.» *)

Bacon is beszél a népek és államok három, esetleg négy életkoráról és az öregkor jellemző vonásának mondja az ipar és kereskedelem üzését — igaz, hogy nem a *Nóvum Orgánumban*, s így nem tudjuk, vajon Széchenyi ismerte-e Bacon e felosztását.

Kautz Gyula Smith Adámot Széchenyi közgazdaságtani mesterének nevezi. Smith korszakalkotó munkájában a múltnak^ gazdasági viszonyaival is foglalkozik. Fejtegeti, hogy a föld és a munka jövedelme mennyivel nagyobb a maga korában, mint egy századdal azelőtt, vagy még régebben volt. A középkori jobbágyságról szólva megjegyzi, hogy a rabszolgaságnak e neme még nincs eltörölve Németország s Ausztria egy részében, Oroszországban, Lengyelországban s Magyarországon. Pedig — úgy mond — a népek és korok tapasztalata mutatja, hogy a rabszolgáktól végzett munka a végső számításban mégis csak a legdrágább. A keresztes háborúkat a tőke és az emberek nagy feccsérésének nevezi. A történetből azt a tanulságot meríti, hogy a kereskedelem és ipar fejleszti lassanként a rendet és jó közigazgatást s ezekkel együtt a szabadságot is.

Szóval itt újabb bizonyítékot talált Széchenyi a haladás elve mellett. S általában úgy tekintette Smith művét, mint az újkori szellem egyik legerősebb fegyverét. Midőn a latin nyelv használhatatlanságát akarta bizonyítani a modern államban, azt mondta az ósdiaknak, próbálják csak latinra fordítani Smithnek munkáját.

Sokat tanult még Széchenyi jYoung Arthurtól, a *Politikai Arithmetika* szerzőjétől is, a kinek munkáját ismételtelen olvasta. Young is megvetéssel szól a középkori agrár viszonyokról, kiemeli, hogy nem a népesedés a gazdagság alapja, hanem a munka, megrója a nem jól alkalmazott jótékony-ságot s úgy hiszi, hogy hajdan néptelenebb volt Európa, vagy mint Széchenyi mondja az *Önismeretben*, a népetlenség az államok fiataltsági nyavalyája.

Midőn így végére jutottunk annak a számra és kiválóságra tekintélyes, de még sem teljes Írói névsornak, melyet Széchenyi tanítói karának tekinthetünk, nem azt akarjuk mondani, hogy Széchenyi általános történeti eszméi egész terjedelmökben és kapcsolatukban másoktól vannak átvéve. Nem szolgálai átvételről van itt szó, hanem csak azokról a

*) 174. 1. Akad. kiadás.

benyomásokról, melyeket nagy gondolkodók egy fogékony elméjű s tanulni vágyó, de önállóságát megőriző gondolkozó elméjében keltettek. Igaz, hogy van elég eclecticismus Széchenyi rendszerében, s ezért könnyen tévedhetünk, ha általános eszméit újabkori társadalomtudományi vagy természetbölcséleti rendszerekkel úgy vetjük össze, mintha egészen sajátserű, először Széchenyitől kigondolt vagy kifejttet eszmekörökről volna szó. De másrészt nem kell felejtenuk, hogy nem minden gondolatának mutathatjuk ki eredetét, s lehet néha találkozás is az, mit átvételnek képzelünk és a mi fő, egész rendszerének egyéni színe is szembetűnő. Egyéniségét élesen megfigyelt lélektani részletekben érvényesíti, s különösen abban, hogy a keresztyén hitelvek tanításaival szervesen, néha mystikus hévvel egyezteteti azt, a mit deista philosophusoktól tanult.

Általános történeti eszméinek rendszerét ő maga nem fejtette ki teljes kapcsolatban sehol sem, de a rendszer már kialakult lelkében első nagy munkáinak megírása közben és különböző munkáiból ki is fejthető. Meg kell próbálnunk e kifejtést, többnyire Széchenyi szavaival, de a rövidség kedvéért néha más szavakkal is, noha híven az értelemhez.

«A keresztyén vallással — úgy mond Széchenyi — azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Istenség felé.»¹⁾ «A jobb ember minden cselekedeteinek egybevonata, élte munkáinak végcélja, tengerhajainak egyedüli reménysugara, végre is csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-inkább tökéletesített lelkével visszatérni szebb honába.»²⁾ «Az állat és ember közti különbséget semmi sem tünteti világosabban ki, mint az elsőnek pangó, a másodiknak haladó léte.»³⁾ A haladás ez ösztönének, melyet a keresztyén vallás oltott az emberiségbe, eredményeit is látjuk az emberiség történetében.

«Az emberi nem, mióta nemzedékrül-nemzedékre mehet át az anyagon nyert diadalinak naprul-napra növekedő sora, és alig mehet veszendőbe egy kikutatott igazság is, nemcsak alvásba visszaesni többé nem fog, de az eszmék szabadabb súrlódásánál fogva mindinkább s inkább ki fog belőle törni a szellemi szikrán)⁴⁾

¹⁾ *Lovakrul* 1828. 208. 1.

²⁾ *Hunnia*. 1858. 157. 1.

³⁾ *Eszme Töredékek a Tiszavölgy rendezését illetőleg*. 26. 1.

⁴⁾ *Töredék gróf Széchenyi István Irataiból*. Pest, 1860. 13. 1.

A szellemi haladás e megállapításánál Széchenyiben kételyek ébredtek, mint a haladás elméletének sok más hívében is. Jól tudta, hogy eddigelé Hellasnak sem szobrait, sem építményét a természethez, vagy józan okokhoz közelebb nem hozta az emberi nem, sőt nem is érte el.» *) De elnémítja a kételyt. «Ez nem mutatja elérhetetlenségüket, hanem azt, hogy új Európa nem érte még el szobrászi századát» — a görög építészet pedig az új viszonyokhoz és északi éghajlathoz alkalmazható, tehát szebbíthető.²⁾ Az erkölcsi haladás is megállapítható. «A keresztyén vallás által megnesemesültek az újabb emberek, mert az újabb generatio közt oly irányállapotban, mint a tökéletesség felé törekedő emberiség lelke tágult, az erények is jobban-jobban fejledeztek; nem a theatralis erények, melyeknek taps vala főczéljok, hanem azon házi és négy fal közti erények, melyeknek nem emberi, hanem tán csak angyali tanújuk van.»³⁾

Az ókorral szemben hamar megállapítja Széchenyi az újkor erkölcsi felsőbbségét. «Hála az égnek — úgy mond — eltemeté a keresztyén vallás az egyiptomi és római önkényt, mely Pyramisokat, Coliseumokat s a 4. rakott, melyeken mi oly sokszor ábrándozók nem bámulnánk annyira, ha mindig eszünkbe jutna, hogy az azokat építette ezernyi ezer rabszolgának mennyi temérdek könyárjaival vannak azok alkotva s czimentezve.» *) De a középkor erkölcsi alárendeltségének megállapítása nehezebben esik lelkének. «Midőn a múlt időkben a Nemzetek lelke, a vitézeket bájoló hölgyek szíve érdemléséért megvívni, láncsákat törni, hevítette fel — a szent koporsóhoz való vándorlással a szerencsétlen szeretőt a lemondásnak magasztos és szent érzésével töltötte el — később a Nemzeteket a Hit és Vallás védelmével lángolta fel.»⁵⁾ így beszél másutt is a középkorról: «Nagy számmal tódultak a nemzetek hősei hajdan Palaestina szirtei közé, s bár példakép sikertelen lön hevült képzelődésokozta fáradozások, még sem maradt a tiszta lélek sugalma minden haszon nélkül, mert a sok veszély, együtt túrt nyomorúság, egy okért ontott vér szorosabban köté egymáshoz az egysorsúakat, közelebb hozá a szolgát

*) *Pesti por és sár.* 1866. 27. 1.

²⁾ U. o.

³⁾ *Világ.* 166., 167. II. (Akad. kiad.)

⁴⁾ U. o. 81. 1.

⁵⁾ *Lovakrul.* 6. 1.

urához; s így, midőn szelidült, nemesült az emberiség, nem jutta ugyan a Megváltó koporsójának birtokába, de közelebb emelkedők egy élő Istenhez.»¹⁾ így tört ki belőle néha a romantikus lelkesedés a középkori ideálokért. Ezek felé vonzotta szíve és phantáziája, de szellemének másik, reális irányával a perfectibilitás tanának varázsától lekötve, az újkort dicsőítette és annak fegyvereit forgatta.

Végtelen perfectibilitásban nem hitt, «mert az ember azt sehol sem éri el, elég boldog lévén ahhoz mind közelebb járulhatni.»²⁾

De vajon mikép jut és jutott az emberiség a tökéletesség útjára? A nemzetek lépcsőin. «A nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik végshivatása «a tökéletesülés» felé.»³⁾ Magok a nemzetek átmennek az emberi élet különböző korain egészen a vénségig s a halálig.⁴⁾ A XIX. század első felében az emberiség elérte férfikorát, midőn a fejedelmek hatalmát nem az erő, hanem «az igazság, az erény s törvények utáni szigorúság biztosítja és csak az emberiség tisztelete emelheti hatalmukat magasbra.»⁵⁾

Itt találkozunk Széchenyi rendszerében Herder ideáljával. A viruló férfikor tehát az igazi nemzeti nagyság kora. «De nemzeti nagyságot kevés nép ér el.»⁶⁾ Mint a legtávolabb időktől a mai napig tett tapasztalás mutatja, csak kevés nép idomult nemzetté, csak kevés érte el a férfikor szakát, s a legtöbb alig született s eltűnt már, vagy gyermekorból egyenesen gyermekaggságba sülyedt.⁷⁾ Pedig minden nemzetben megvan a kifej lödhetési lehetőség, az életszikra, mely kiképződésre bírhat.⁸⁾ Igaz, hogy nincs meg egyenlően. Mert a nemzeti sajátságok nem egyenlők, nagy hiba volna észre nem venni Isten teremtésében az egymáshoz annyira hasonló és egymástól mégis annyira különböző formákat, s így a nemzetekben a hasonlóság mellett a külön sajátságokat, még az idiosyncrasiákat is.⁹⁾ A sajátságok különbsége

¹⁾ *Stádium*. 4. 1. (Akad. kiadás.)

²⁾ *Hírlapi cikkek II. 21. 1.*

³⁾ *Hunnia*. 200. 1.

⁴⁾ *Hitel*. 148. 1.

⁵⁾ *Hunnia*. 198. 1.

⁶⁾ *Hírlapi cikkek I. 229. 1.*

⁷⁾ *Hunnia*. 200. 1.

⁸⁾ *Kelet Népe*. 7. 1.

⁹⁾ *Hitel*. 148. 1.

egyszersmind értékek különbsége is. A nemzetek szellemi minősége épp oly különböző, mint a föld, melybe a fákat ültetjük. Mily ritka a százados tölgy! Gyakran a fiatal sugár sarjadékból görbe vén fa lesz, melynek ágai rothadnak.¹⁾

Ilyenek a lelketlen korcs népek, kiken a legbölcsebb kormány, egy próféta sem segít. De az elkorcsosulás a nevelés hibája is lehet, nem csupán az eredeti sajátságoké. Nevelni s fejleszteni kell a népek sajátságait úgy annyira, hogy «minden saját fény körében felemelkedett népcsalád egy magasb lépcsővé legyen az Istenekhez*».²⁾ De vajon mikép nevelhető ily nagygyá egy nemzet? Erre a kérdésre Széchenyi látszólag többször ellenmondó, de mégis szorosan összetartozó válaszokat adott. Látszólagos ellenmondásai azonban sok félreértésre adtak alkalmat.

Mi virágoztat fel egy országot? kérdi Széchenyi a *Világban*. «Az emberi halhatatlan lélek s annak legfőbb széke, az emberi agy velő jeleli ki a cultura ösvényét s csak az bírja a nemzeteket lehető legmagasb civilisatiói fokra és semmi egyéb» — így hangzik a válasz.³⁾ «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igaz hatalmai) — mondja a *Hitelben* is.⁴⁾ Másutt az anyagi javak nagy jelentőségét emeli ki. «A kormány — úgy mond a *Stadiumh&a.* — szent kötelességének semmi mód sem felel meg, ha az ország gazdagságát minden módon előmozdítani nem iparkodik.»⁵⁾ A kik Széchenyinek ilyen nyilatkozatait és nyilvános működésének legszembetűnőbb részét vették figyelembe, azok úgy jellemzik, hogy csak az ész, csak az anyag embere s hogy a nemzeti életben a szabadságot, az erkölcsi javakat kevesebbre becsülte az anyagiaknál. Mások talán az ellenkező túlságra hajlottak, midőn Széchenyi ily nyilatkozatát olvasták: «Egyedül az erény oka néhány nemzet gigási felemelkedésének.»⁸⁾

De e nyilatkozatok közt nincs igazi ellenmondás. Maga Széchenyi egyezteteti a látszólagos ellentéteket. «Valamint a közmoralitásnak nagyobb-kisebb léte — mondja a *Stádiumban* — egyenesen hat az országai mechanikának jobb vagy rosszabb létre, úgy bizonyosak lehetünk, hogy a jobb

¹⁾ *Stádium*. 27. 1. (Akad. kiadás.)

²⁾ *Beszédek*. 512. 1.

³⁾ 220. 1.

⁴⁾ 158. 1.

⁵⁾ 49. 1.

⁴⁾ *Hitel*. 149. 1.

mechanika megint visszahat az erkölcsiségre.»¹⁾ Ez nagyon természetes, mert hiszen «a legfőbb értelem — mondja Széchenyi a Töredékben — egyszersmind a legfőbb erény is».²⁾ «Általában — mondja egy másik munkájában — synonymák e fogalmak: erény és bölcsesség, becsületesség és jó szándék, hasznos és igazságos, jó és dicsó.»³⁾ Tehát egy nemzet nevelése csak úgy vezet progressióra, ha a nevelő egy tényezőt sem hanyagol el, «hanem az emberi alkotó tulajdonok azon egyetemes kifejtését czélozza, mely nélkül az emberi nem soha nem emelkedbetik a kellő magasságra».⁴⁾

Természetesnek fogjuk találni Széchenyiben az erkölcsi és értelmi ideálok e szoros egységét, ha visszagondolunk Mme de Staél eszméire, Herder humanitási ideáljára, vagy Franklin moráljára és Benthamre, a kinek hasznossági elvét szintén gyakran félreértették, mintha az egyén boldogságát hirdeté s nem a köznek javát.

Visszatérve Széchenyi történeti eszméinek sorára: Midőn a nemzetek így neveltetnek nagygyá erkölcsi, szellemi s anyagi irányban, különös sajátágaik s az általános emberi ideálok lehető összeegyeztetésével, oly javakra tettek szert, melyek nyereségében az egész emberiség osztozik.⁵⁾ És a midőn férfikoruk után hosszú, vidám öregséget érnek, átadva erkölcsi hagyományukat a folyton előretörekvő emberiségnek, befejezik nemzeti életüket. S mint az ember csak egyszer él, úgy a nemzet életében is csak egy nemzeti korszak lehetséges.⁶⁾ És mintegy megkoronázza rendszerét e felkiáltással: Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban.⁷⁾

Mint láttuk, Széchenyi nem igen bizonyítgatja az értelmi és erkölcsi haladás történeti törvényét, éppen csak meghatározza és a nemzetek fejlődésének s elmúlásának törvényeivel igyekszik egyeztetni. A törvénynek érvényességében nem kételkedik, valamint a nemzeti és emberi élet párhuzamának tudományos értékében sem.

Ez eszméket majdnem egyértelműséggel hirdette az

¹⁾ 215. 1.

²⁾ 20. 1.

³⁾ *Néhány Szó a Lóverseny körül.* 77. 1.

⁴⁾ *Eszmetöredékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg*
27. 1.

⁵⁾ *Hunnia.* 106. 1.

⁶⁾ *Stádium.* 22. 1.

⁷⁾ *Eszmetöredékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg.*
73. 1.

irodalom, melyet átkutatott, úgy hogy szinte vakmerőségnek látszott minden kételkedés. De nemcsak ezt kell megjegyeznünk rendszeréről.

Kemény Zsigmond, midőn a nemzetek életkorának tanát Széchenyi ellenfeleivel szemben védelmezte, azt mondta, hogy e tan nincs oly szoros kapcsolatban Széchenyi politikájával, mint azt ő képzelte. És igaz is, hogy Széchenyi politikai taktikáját történetphilosophiája nélkül is megérthetjük s igazolhatjuk. De ez a történeti rendszer, éppen mivel maga Széchenyi oly szorosnak képzelte azDak kapcsolatát politikájával, nem lehet mellékes jelentőségű Széchenyi megértésére. Alapján egy valláserkölcsi postulatumot találtunk, csúcán hitvallást, az egészet pedig vallásosságának szelleme hatja át. Kétségtelen tehát, hogy e rendszer folytonos és elevm életet élt Széchenyi belső világában, mert lelkének legmélyebb forrásából táplálkozott.

II.

Széchenyi magyar történeti és közjogi érzékének fejlődése.

A Hítel jóslata. Magyar történeti felfogásának részletes ismertetése.

Midőn most Széchenyi magyar történeti felfogásának ismertetéséhez értünk, szembe kerültünk Beöthy Akosnak azzal a vádjával, hogy Széchenyit nem vonzotta «hazánk közjoga és története».

Rendkívül súlyos vád oly államférfiúval szemben, ki Magyarország reformálására vállalkozott. De vajon alapos-e a vád? Könnyű lesz e kérdésre felelnünk, ha majd elfogulatlanul áttekintettük Széchenyi magyar közjogi és történeti felfogásának fejlődését.

Széchenyi öröklött faj szeretetek senki sem tagadja. Azt is bajos volna elképzelnünk, hogy Széchenyi Ferencz házában ne lett volna szó a családi hagyományokról, a magyar történetről és közjogról. A huszonegy éves Széchenyinek egy atyjához irt levele is maradt reánk, mely mutatja a fiatal huszártiszt érdeklődését az akkori magyar közélet iránt.

Midőn a napóleoni háborúk után magába szállt, tanult és szenvedélyein uralkodni akarván önmagát megfigyelni kezdte, némi büszkeséggel mondja, hogy lelkének rejtekén oly ösztönöket vett észre, melyek Attila lovasaira emlékeztették. Olaszország legszebb tájékain szeretettel gondol vissza a magyar síkságra. A nemzeti érzés föllendülése Európa-

szerte a Napóleon elleni harczok idején csak megerősítettek Széchenyi hajlamát a nemzeti sajtóságok megfigyelésére és megbecsülésére. De másrészt nem felejthetjük, hogy ezt németül Írott naplóból tudjuk. És azt sem tagadhatjuk, hogy akkor még magyar történeti és közjogi ismeretei igen hézagosak voltak. Készül a közjog tanulmányára, de nem igen fog hozzá. Mikor hazájáról beszél, nem mindig különbözteti meg Ausztriát Magyarországtól. Többször olvassuk e kifejezést naplójában: mi osztrákok. De e pontatlan terminológiából és német beszédéből nem kell sokat következtetnünk. Alapjában igaz magyar, ki már 1817-ben a magyar közéletet is éles szemmel vizsgálja. *) «Az országban» — Írja ekkor — «oly kevés a lelki emelkedettség és az igazságérzet, hogy a politikai pályán nem várhatunk más sorsot, mint könyörtelen ócsárlást, ha megbuktunk és engedelmességet igazi becsülés nélkül, ha hatalomra jutottunk». A pessimistikus megfigyelés, bár Ausztriára is vonatkozik, bizonyára nem a közönbösség szava a magyar közélet iránt.

De ily sivárnak találván a magyar és az ausztriai közéletet, nem bírja magát elszánni magyar ismeretei hézagainak betöltésére. Nagyon vonzotta ekkor az európai irodalom, különben is el volt foglalva határozatlan vágyaival és szenvedélyeivel és még nem jutott igazi hivatásának érzetére. Belső nyugtalansága és élénk érzéke a művészet és a nemzeti sajtóságok iránt utazásokra készítették. 1818-iki keleti útján Rodostóban is megfordult; «Rodostóban» — Írja naplójában — «több magyarnak síremléke van, a többi közt a Rákóczié, Bercsényié és a többi». A rodostói emlékek tehát alig érdekelték, a min nincs mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy Katona István még mennyire ártalmas mozgalomnak tünteti föl Rákóczi felkelését. S így még kevésbbő feltűnő az, hogy Széchenyi meg sem említi az ismidi sírt.

De ha ez útján közönbösen haladt is el hazája múltjának emlékei mellett, a magyar jelene és jövője annál inkább foglalkoztatták. A görög ég alatt is a magyar tájakra gondolt, úgy mint Olaszországban és megjegyezte, hogy híven szereti nem ilyen szép hazáját futó homokjával és elbizakodott lakosaival együtt. Reformtervek is czikkáztak át lelkén, a magyar és az osztrák viszonyokra vonatkozóak, sőt mikor a régi görög nagyság emlékeit látta, egy magyar Walhalla terve fogamzott meg lelkében, hogy «vérünknek,

*) Széchenyi nemzeti érzésének korai ébredéséről találóan ír Marczali Henrik: *Nagy Képes Világtörténet* XI. k. 392. 1.

ha élni fognánk jobbait, ha pedig enyészet lenne sorsunk, utolsó képviselőit egy helyütt békében és örök nyugalomban összesítve lássuk.»¹⁾

A nemzeti halálnak e sejtelmét az a gondolat is táplálta, hogy Magyarországnak szabadsága elveszett. «Az én szegény földieim» — írja 1819-ben — «az egyedüliek, a kik szabadságukat és szerencsőjüket elvesztették a legcsekélyebb ellenszegülés nélkül, mert nem tudják, mily isteni a szabadság». Igaz, hogy e hangon inkább érezhető az akkori európai szabadságvágy rajongása, semmint a magyar jogkövetelés történeti szelleme, de érezhető az is, hogy a két irány közt nincs igazi ellentét a Széchenyi lelkében.

Észrevehetjük ezt mindjárt, mikor ez útvjáról hazájába tér. Megdöbben a ország elmaradottsága más országokhoz hasonlítva. «Szegény ország» — írja 1820-ban — «mélyen süllyedtél és csak elvesztett szabadságod adhatja vissza a régi helyed, semmi más». Paragraphust ekkor még nem bír idézni az elvesztett szabadság visszavívására, de érzi, hogy az akkori állapot méltatlan az ország múltjához és közjogához. Azonban szabadságot csak értelmes és erkölcsileg tiszta életű nép vívhat ki és csak ilyen nép érdemli meg az isteni adományt. Vagyis Széchenyi elméletének szavaival élve, csak ifjú, vagy egészen el nem vénült nép alkalmas a regenerációra.

Meg kell tehát állapítania, az életnek mely korát éli a magyar nemzet? 1820-tól kezdve nemcsak a közéletre vet pillantást, mint azelőtt tette, hanem a családi életet, a férfiak, nők viseletét és gondolkodását is kezdi megfigyelni, folyton adatokat gyűjtve ahhoz a nagy magyar néppszichológiai rajzhoz, mely műveinek egyik legbecsesebb része. Nem a tudós rendszerességével jár el megfigyeléseiben, hanem művészi subjectivitással. Gyakran kicsinynek látszó dolgon akad meg a szeme, de a töredékből intuitíve megalkotja az egészet s mindig a lényegig hat.

Eredményei egyelőre nem bátorítják a tisztán magyar reformra; itt csak az boldogulhat — úgymond — ki Náduvar vidékét szebbnek tartja Nápolynál és a ki azt hiszi, hogy Magyarországon több a szabadság, mint Angliában. A megható tudatlanság nem bántja; szeretné vére s élete árán művelni a népet, melyhez annyira vonzódik, de a vak

*) így írja abban a jegyzetben, melyet az *Üdvölkedés* csatolt. (322. l.)

igaztalanság és az elbizakodottság gyakran feltűnő jelei elriasztják.

A társadalmi solidaritás érzésének nyoma sincs az országban; mindenütt leszólás, mérges elégtelenség és rágalom van a napirenden. És minő trágár tréfákon mulatnak! Ez a nemzet elvénült, nincs mód segíteni rajta — írja 1821-ben.

Ekkor Erdélybe utazván folytatja megfigyeléseit egyre kedvezőtlenebb eredményekkel. Marosujvárt gróf Mikes vendége lévén, sokat beszólt a házi úrral és vendégeivel a politikáról. Beszélgetés közben az öreg gróf azt mondta: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk az, hogy már nagyon vén Magyarországi). Széchenyi megdöbbsent, mintha valaki fájdalmas titkát olvasta volna ki leikéből.

Másrészt jól tudta azt is, hogy a magyar reformnak nemcsak a magyarokban van az akadálya. Midőn 1821 vége felé bizalmasainak egy történeti vitáját hallgatta arról, hogy a régi uralkodók közül kik ártottak a legtöbbet Magyarországnak, Széchenyi a vitát így döntötte el: «Az az Ausztriai Monarchiának és Magyarországnak hibája, hogy az Isten a haragjában kapcsolta össze.»

Ez a későbbi 'illemházassági elméletnek az első formulája. Csak annyit szükséges itt róla megjegyeznünk, hogy elég világosan bizonyítja Széchenyi közjogi érzékét.

Igaz, hogy közjogi terminológiája pontatlan marad ezután is, de 1823 elején nagy érdeklődéssel hallgatja Cziráky lelkes magyarozatát a régi rendi szabadság sarkalatos törvényeiről. Felháborítják az adó- és ujonczrendeletek és 1823-ban felveti a kérdést, miként lehetne a birodalom ministereit felelősségre vonni? —Az alkotmány sértés miatt is kételyei vannak arra nézve, hogy maradhat-e tovább katonának? De másrészt az önfeláldozást azért az egyoldalú szabadságért, mely a jobbágy elnyomását megengedi, nem tartja igazi heroizmusnak.

'Azonban az alkotmányos ellenállás szemléletének hatása alatt hozzá fog a közjog tanulmányához. Elolvassa az Ürményi féle magyar közjogot és jellemző, hogy kiír belőle egy hosszú jegyzetet, mely a nemesség adómentességének megtörésére irányul. De a rendi jogok kifejtése ép oly mélyen érdekli. Naplóiban ekkor heves kifakadást olvasunk az akkori kormányrendszer ellen, mely a nemzethez hűtleneket, kik az ország jogait elárulják, kitünteti, ellenben a törvényhez ragaszkodókat majdnem törvényen kívüli állapotba helyezi. De Isten — úgymond — igazságos és szereti a magyar

alkotmányt. Most már nem is csodálkozik azon, hogy a magyar ember, mivel nincs a közéletben méltó munkatere, különczködik, és az originálok ritkasági gyűjteményét gyarapítja. Körülbelül ezek miatt gondolta Széchenyi a nemzetet elvénültnek az előbbi években. De egészen rózsás színben 1823-ban sem látja a viszonyokat. Nem szabadulhat meg attól a gondolattól, hogy a nemesség az alkotmány és a szabadság védelmének színe alatt a maga érdekét védi.

De bár még az 1825-iki országgyűlésen is azt írja, hogy nem igen nemes vállalat védeni az antiliberalis alkotmányt, mely a túlnyomó nagy többséget kizárja a tanácskozásból, mégis okvetetlenül szükségesnek tartja a közjogi védelmet.

Ideálja a valódi képviseleti alkotmány; az akkori magyar alkotmányt nem nevezheti annak, mert szerinte egyik pártnak sincs igazi elvűsége; az ellenzék népszerűséget, a kormánypárt rendjeleket és czimeket vadász, férfias függetlenségre senkinek sincs bátorsága.

Széchenyinek ez a felfogása eléggé megczáfolja azt az állítást,^ hogy nem volt érzéke az angol alkotmányos élet iránt. Úgy látszik, tisztábban fogta fel a parlamentaris életet 1825-ben, mint bármelyik kortársa. De az akkori közvélemény szempontjából sem támadható meg közjogi felfogása.

Csak hogy a közjogi harcban eleitől fogva mérsékletet kívánt. Nem ezen a téren érezte magát otthon. Hivatásának a nemzet nevelését ismerte fel nem a közjogi harc, hanem a társadalom fejlesztésének eszközeivel. Mert 1825-ben már remélte, hogy lehetséges a nemzet regeneratiója. Ekkor már enyhült végletes pessimismusa a magyar nemzet életkorának megállapításában. Már nem hitte teljesen elvénültnek a magyar nemzetet. Vajon hibái nem mutatnak-e inkább ifjúságára? És nem bizonyítja-e néhány positiv jó tulajdonsága ez ifjúságot? Heves, bár nem kitisztult szenvedélye a régi alkotmányért s ragaszkodása a nép nyelvéhez, sok jóval biztatnak. Széchenyit kételyei közben ez a két körülmény bátorította a hitre, mint azt Gyulai Pál igen helyesen megállapította.*)

Tudjuk, hogy e hitét gyakran, igen gyakran áttörte a kétségbeesés. De hitt, mert hinni szeretett és akart. Már Kemény kimutatta, hogy nem volt semmi ellenmondás Széchenyinek abban a diagnosisában, hogy a nemzet vén

*) *Széchenyi mint író.* (Széch. Munkái Akad. Kiadás. I. K. VII. 1.)

és fiatal volt egyszersmind. Elvénültségre sok jel mutatott; így látta Széchenyi és mások is — de néhány jó jel igazolta a hitet a jövőben. Csudálkozunk, hogy ez állítólagos ellenmondás újra felmerülhetett irodalmunkban a már említett vádak társaságában. Ugyanott Keménynek néhány szerintünk nem teljesen igazolható kifejezése is diadalérzettel van felhasználva Széchenyi ellen.

Kemény szerint ugyanis Széchenyi a *Hitel* megírásakor maga sem volt tisztában azzal, hogy a nemzetnek van-e jövője. Mert Széchenyi — úgymond Kemény — csak Benthamból vett történeti eszmékre alapítja azt a felfogását, hogy a magyarnak története alig volt.

És így tulajdonkép Széchenyi híres jóslata inkább szerencsés inspiráció, s a *Hitel* tanítása a nemzet jövőendő sorsáról kölcsönzött mankóra támaszkodik.

Pedig Széchenyi elmélete a nemzet ifjúságáról a *Hitel* megírásakor nem volt rögtönzés. Nyugodt perczeiben ilyen volt a felfogása; voltak ugyan kételyei akkor is, mint később is mindig. De a kételyeket magába zárta, a nemes mystifikator szerepét szándékosan játszotta a legnagyobb lelki kinok közt is. Azonban néhány biztos támasza már ekkor is volt hitének. Különbén nem fogott volna a nemzeti reformhoz már 1825-ben. A *Lovakról* irt munkájában is úgy beszél a nemzet ifjúságáról, mint a *Hitelben*.

Nem is Bentham fordítására támaszkodott elmélete.*> Egy-két Bentham-reminiscentia van ugyan a *Hitel* történeti részében, de Széchenyi nem ezekre épít.

Az ő igazi nagy és talán legerősebb támasza az a történetphilosophiai rendszer, melyet ismertettünk s a melyben Benthamnek is van része.

E rendszert viszi át a magyar történetre és ennek alapján osztja fel azt korszakokra. A vezérek korában született a nemzet — úgymond — Szent László idejéig gyermekkorát éli, I. Lajos és Mátyás alatt serdülő idejét, Mária Terézia alatt ifjúságát és most jutottunk a férfi korba, vagyis szerinte körülbelül az emberi életkor harminczas és negyvenes éveibe.

*) Kemény szerint Széchenyi plagizálta Benthamot. Bentham rajzát Szent Lajos és XIV. Lajos koráról átvitte Nagy Lajos és Mátyás korára. Beöthy Ákos is hangoztatja ezt a nélkül, hogy utána járt volna a dolognak. Pedig a francia történeti korrájz, melyre itt Kemény czéloz, nem is található Bentham munkáiban és így a *Hitelben* sem. Kemény előtt Széchenyinek néhány Bentham reminiscentiája lebeghetett és emlékezetének határozatlan adataiból formálta az idézett állítást.

Nem kell bírálnunk e felosztást, nem a magyar történet szemléletéből keletkezett, hanem oly schema, melylyel Széchenyi önmaga előtt igazolja általános történeti eszméinek alkalmazhatóságát a magyar történetre. Nem hitte, hogy a magyar több igazi dicsőséget találhatna múltjában, mint a mennyit az angol vagy francia philosophusok találtak a saját nemzeteik múltjában. És ha azok merik az emberi életkorok elméletét a perfectibilitás tanával együtt alkalmazni a nagy európai nemzetek történetére, miért ne tehetnők azt mi is, kivált ha egy szebb jövő reményét alapíthatjuk ez alkalmazásra.

A *Hitel* jóslata tehát nem pillanatnyi inspiráció műve, hanem egy rendszeresen ki nem fejtett, de könnyen kivehető syllogismus záró ítélete. A syllogismus majorja Széchenyi általános történeti eszméinek rendszere, minorja azoknak alkalmazása a magyar történetre és conclusiója az a jóslat, mely felrázta a magyar nemzetet.

E syllogismus szerkesztésének módja találó példával magyarázza Kovács Lajosnak azt az észrevételét, hogy «Széchenyi minden tárgynál az elvek magaslatára állott és onnan szállott le a tárgyak és jelenségek megítéléséhez. Gondolkozásában teljesen a deductiv módszert sajátította el».*)

Valóban Széchenyi a *Hitel* jóslatához a deductió útján jutott. Pedig mint láttuk, azt hitte, hogy mindenben Bacon inductiv módszerét szokta követni. Csalódása nem mondható példátlanak a történetphilosophiában.

Magyar történeti eszméinek az a sajátsága, hogy nem inductió útján, azaz nem a magyar történet szemléletéből keletkeztek, feltűnővé vált akkor, midőn Széchenyi általános ítéletét a nemzet múltjáról a részletek fejtegetésével akarta támogatni.

Ily részletre tér át, midőn a technikai alkotások és az építészeti romok hiányát a magyar földön, történeti felfogásának bizonyítására használja fel. «A múltban nemzeti nagyságot legalább olyant, melyen a magyar túl ne emelkedhetnék!) — írja a *Világban****) — «ítéletünk szerint nem találtunk, mert a múlt Nagyságnak köemlékek s roppant épületek romjai egyedüli tanúja, minden egyebek, mint könyvek, mesterművek, közhasznú találmányok, az idő által elenyésznek, nevezetes építmények hijjával pedig, melyek

*) *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Budapest 1889. I. k. 39/40. 1.*

**) 52. 1. Akad. kiadás.

századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejedelem sem volt még; de hazánkban olyanokat nem lel senki. Azon néhány felleget vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradvékfalai is költői képzelet nélkül, mely a debreczeni pusztákon is varázsolhat spanyol kastélyt, nem mutatnak egyébre, mint kis urakra és szegény királyokra.»

Ezt a bizonyítékot a történeti múlt nagysága ellen Széchenyi sokra becsülte, mert többször ismétli. 1833-ban írja «függetlenségünknek eddigi gyakorta fonák keresése közt nem is igen dicsekedhetünk mi magyarok mással, mint valóságos fecskefészek monumentumokkal!»¹⁾ Egy főrendiházi beszédjében mondja 1836-ban:²⁾ «800 esztendő szabadság és alkotmányos élet után kérдем én, hol van az a nagy csoda, a mivel dicsekedhetünk? Az ephemer alkotmányú apró nemzeteknél annyit lát az utazó, a mi közhozzájárulással létesült, hogy örömtől dagad az ember kebele. No, nézzünk szét hazánkban . . . mink van? Az a kis akadémia? ennyi idő után! Roskadó félben lévő muzeum?»

A *Pesti P&r és Sárban*³⁾ is visszatér e gondolatra: «Nevezetes múltja e nemzetnek — úgy látszik soha sem volt — így szólék magamban — mert nemzeti nagyság, melyet népáradatok fel-fellobbanó villámával összekeverni nem kell, csak tartósb csinosodással, vagy tartósb fényűzéssel jár, ez pedig Magyarország éghajlatát tekintve, noha durva, de erős építményeket tesz fel, ilyenek azonban csak oly anyagból készülhetnek némi tartóssággal, melyet tűz nem ront, lóg nem emészt, szél nem bír, víz nem hord, s ilyes maradvány Magyarország határai közt sehol sem bizonyítja a múltnak tartósb fényét.»

Egy 1843-iki hírlapi cikkében is felveti e gondolatot.⁴⁾ ('Emelkednék Magyarországbán is valami fel, mi lepergett, sötét századaink hosszú sora után, s szakadatlan fecskefészek-készítményink közt valahára már megérdemelné s bátran viselhetné homlokán «a nemzeti nagyság bélyegét»; egy emlék, mely ha egykoron, mint minden a nap alatt, elpusztul is, a volt nagyságnak, vagy legalább a volt magasabb felfogásnak, vajmi jelesb és nagyobbyszerű romjaiból is fog a legkésőbb utód előtt is büszkélkedni, mint büsz-

¹⁾ *Híd Egyesülethez Irányzott Jelentés. 1833. 75/76. 1.*

²⁾ *Beszédek* 136. 1.

³⁾ 183. 1.

⁴⁾ *Hírlapi cikkek. I. 412., 413. 1.*

kélkedhetik nagy Corvinnak alkalmasint sártóglából épült, s mégis a tág világon — t. i. Magyarország határai közt — elhiresített fejedelmi palotája, minthogy egyetlen egy kissé díszesb kövére sem akadhatni bárhol is, s mint büszkélkedhetik sziklaomra rideg sasfészekként felcsigázott s egyedül mindent nagyítóüvegen át nézni szerető képzeletünkben nagyszerű Visegrádi

Összevonva ez idézeteket. Széchenyi azt bizonyítja, hogy a magyarnak nevezetes múltja nem volt, csak szegény királyai lehettek, mert kevés épületrom maradt a magyar földön, közhozzájárulással felállított intézetünk is csak a legújabb időből van egynéhány és mert Budának és Visegrádnak hirt nem terjed túl a magyar határon.

Széchenyi érveinek e sorában abból a tényből indul ki, hogy nevezetes építészeti emlékekben és régi közintézetekben nem vagyunk oly gazdagok, mint az európai nemzetek legjava. E tényt kapcsolatba hozta Széchenyi Gibbonnak egy történeti tételével. Gibbon szerint a régi római birodalom területén elszórt felséges romok egymaguk is elégségesek annak bizonyítására, hogy Olaszország és a provinciák hajdan egy művelt és hatalmas birodalomhoz tartoztak. E romok értékét még fokozza az a körülmény — úgymond Gibbon — hogy többnyire oly épületek maradványai, melyek magán adakozásból közcélra emeltettek.*)

Gibbon e gondolatának s az említett ténynek kapcsolatából keletkezett Széchenyinek annyiszor ismételt bizonyítéka a magyar múltjának nagysága ellen.

Széchenyi kisebbíti a fenmaradt emlékek számát és jelentőségét s elkerüli figyelmét az, hogy a budai és visegrádi paloták kiválóságát hiteles tanúk igazolják. Azt sem gondolja meg, hogy a régi magyar középületeket nemcsak a szél, tűz és víz pusztították, hanem a hódító barbárok hanyagsága s a gyakori ostromok és dúlások is. Ha csupán a művészi érzék, vagy az adakozást előmozdító közszellem aránylagos hiányát bizonyítaná, érvei meggyőzőbbek volnának. De a nemzeti nagyságnak más tényezői is vannak; egy nemzet, mely századokon át európai nagyhatalom volt, bizonyára oly múlttal dicsekedhetik, melytől alig

*) *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* I. London 1781. 70. 1. Széchenyi nagy érdekléssel olvasta Gibbont és így jogunk van föltenni, hogy a Gibbonból idézett tételnek hatása volt Széchenyi egészen hasonló s annyira kedvelt gondolatának formulálására.

tagadható meg «a nagyság bélyege.» Csak a maga saját-ságai és nagy korszakainak európai nemzetei után kell ítélnünk múltjáról.

Történettudományi szempontból Széchenyi ítéletének csupán annyi értéke van, hogy kételkednünk tanít a múlt-nak jóindulatú, de nem elég kritikai megbecsülésével szemben. De máskülönben módszere történetellenes, mert nem a magyar forrásokból és az egykori európai viszonyokból veszi mértékét, hanem egy világtörténeti analógiából, melynek alkalmazhatóságát a magyar történetre nem mutatja ki.

Általában a világtörténeti analógiák s a korabeli viszonyok egybevetéséből meríti több magyar történeti eszméjét kivált pályája elején és az ily utón nyert eredményekhez sokáig ragaszkodik. De később Széchenyi magyar történet-írókat is olvasott s mindinkább mélyítette eszméit a magyar történet egyes korszakairól. Olvasgatta — amennyire utána járhattunk — Virág Benedek. Feszler, Péczely munkáit, majd Jászai Pál monographiájának füzeteit s nézegette a *Corpus Jurist*. Forrásokot nem igen olvasott, ezek közül talán csak a Martinovics pör iratait forgatta. Ngm sokra becsülte a részletekben való jártasságot, inkább a korszakok nagy jellemvonásait és tanúságát kereste, de néha a részletekre nézve is meglepően találó észrevételei vannak.

Magyar történeti felfogásának ez általános jellemzését igazolhatjuk és kiegészíthetjük az egyes korokra vonatkozó eszméinek áttekintésével.

A pogánykori magyarokra a scythák, a tatárok, a baskírok szokásait ruházza. «A scythák minden jó tulajdonuk mellett» — úgy mond*) — «nyugalomban az állatoktól nem igen különbözöleg éltek, fellázítva pedig nem alkotás, hanem csak rombolás által ismertették meg magokat . . . így a régi Teuto s Scytha csak rossz példája a szabadságnak». «Keleti származású ildödeink» — mondja máskor**) — «magasan állottak a szépnem felett, míg ez az emberiség jogai-ból kizárva csak oly helyt foglalt, milyenen durva nemze-tek közt szokott állni a nő.» A baskírok és tatárok mód-szerének nevezi azt, hogy a fővezérek két, három annyi népet csöditettek össze, mint a mennyire szükség volna, mert mindig számítottak arra, hogy sokan elmaradnak vagy megfutamodnak. Hajdani honi dandáraink ez elve szerint — úgymond — sokszor nem is győztünk, mikor

*) *Világ* 137. 1.

**) *Hunnia*. 38/9. 1.

győznünk kellett volna, vagy az elődök «kétszeresen ontott vérel» fizette meg a diadalt.¹⁾

Ez a jellemrajz élénken emlékeztet Gibbonnak a szityyákról s hunokról írt lapjaira.²⁾ Széchenyinek szüksége volt e kedvezőtlen néprajzi vonásokra, ígért a szityya hibáknak üldözését élete egyik legfőbb feladatának tekintette. A faj-sajátságok fennmaradásáról erősen meg volt győződve. Kortársainak egyes szokásai minduntalan emlékeztették Scythiára. «A havat ott hagyják a legélénkebb úton» — írja egyik levelében — «ez már valóban igen-igen is scythiai szagú*».³⁾ A honi fegyelmetlenséget s erőpazarlást gúnyolja és csapkodja a tatár vagy baskir tömegtaktikának emlegetésével.⁴⁾ Általában úgy látja, hogy a szabadságot még a XIX. században is szityya-tatár módon fogjuk fel. «A magyar nagyobb része» — úgymond — «soha tisztán fel nem fogván a polgári szabadság szellemét, mely szoros fék s innen eredő szoros rend nélkül nemcsak nem létezhetik, de nem is képzelhető, a szabadságot mindig valami farkas függetlenséggel keveri össze, s ekkép ezen tatár felfogásánál fogva, melyhez képest jóformán tatár maradt is eddig-élé institutioival együtt vérenek némelyeit, kik valamint mai időben, úgy régebbi korban is szünetlenül compromittáltak legszentebb ügyeinket, soha nem akarta kellő fékbe szorítani s kellő rendben tartani.»⁵⁾

Másutt a honfoglaló ősök erényeinek fennmaradását is hibájául rovta fel a korabeli nemzedéknek:

«Fallaciája vérünknek», — így szólt, — «hogyt. i. mérész bátorsággal, erőltetéssel legbiztosabban arathatni sikert, igen elérhető és azért áltálján véve igen is megbocsátható, mert nemcsak hazát szereztünk e modorral, mely szerint kis erővel de váltigi lelkesedéssel vajmi sokszor megriasz-

¹⁾ *Néhány szó a lóverseny körül.* 203., 214. l.

²⁾ Gibbon id. m. IV. kötetének 341. lapján a «szityyákról, vagy tatárokról» Írván így kezdi: «the savage Tribes oí mankind, as they approach nearer to the condition of animals». Ugyan e kötet 363. lapján olvassuk, «The Tartars consider their own women as the instruments of domestic labour. Az I. kötet 342. lapján arról van szó, hogy az európai haditudomány soha sem haladt előre jelentékenyen keleten, «They trusted more to their numbers than to their courage». U. o. a 357. lapon Gibbon arégi germánok indolentiájáról beszél, «nyugalomban — úgymond — a germán harcos consumed his days and nights in the animal gratifications of sleep and food». Ez a hely magyarázza meg Széchenyi idézett soraiban a régi Teuto és Scythia kapcsolatát.

³⁾ *Levelek* I. 152. (1830. márcz 17.)

⁴⁾ *Néhány szó a lóverseny körül id. helyen.*

⁵⁾ *Hírlapi cikkek.* I. 462. l.

tánk, megbírtunk aránylag nagy erőt» . . . «köztünk vajmi sokan» — úgymond máskor — «eldődink egykori hazafoglalási modorában hisznek nemzetiséget is tűzzel-vassal terjeszthetni.»*)

Széchenyi annyira szereti a nemzeti hibáknak történeti megvilágítását, hogy e példákban az ellenmondást észre sem veszi. Amott a nagy tömegek erőfecsérlő taktikája, itt a kis csapat győzelme aránylag nagy erőn. Mert amott Széchenyi a világtörténeti analógia után indult, itt pedig a magyar történetírók után beszélt.

Nem is akarja a scythát kiüldözni a magyarból, hiszen szerinte a honfoglaláskor «Hunnia határai közt termett maroknyi nép az élet legszebb bimbóit hordá keblében.»²⁾

Széchenyinek minden reménye, politikájának minden számítása és aggodalma azon a terven alapszik, hogy a nép ősi mivoltában, csak szenvedélyei salakjaitól tisztulva fejlődjék ki, mert «nemzetünknek van fentartva azon éjszakásiai nemzetségeknek civilisatiói képviselőjét játszani itt occidensben, mely nemzetségektől Oriensben vévé eredetét.»³⁾

De ez a szerep csak a nagyon távoli jövőnek van fentartva. Az első királyok alatt a magyar nemzet még a fejlődés «alacsony lépcsőjén állott.»⁴⁾

Szent László idejében a «szebb jövődönék szép előjelei s villám csillanatu jelenései» látszanak.⁵⁾ De e jelenések hamar elmúlnak. A Magna Charta s az arany bulla hasonlósága oly meglepő és a két ország fejlődése közt mégis mérhetetlenül nagy a különbség.⁶⁾ Az elmaradottság egyik okát abban találja, hogy «a latin csinosodás, mely kiemelt egykori durvaságunkból» egy új felekezetet teremtett, idegen műveltségű társadalmat, mely úgyszólván a kolostorokba szorul, míg az élő nemzetnek nagy része buta tudatlanságban trespede. Elismeri ugyan, hogy «a középkor újra nemzetülő népei is azon egyedüli forrásból meritónek tudományt;»⁷⁾ de nem igen kutatja, miért nem volt azoknak is oly hatalmas gát a latin nyelv, mint a magyarnak.

1) *Hírlapi cikkek.* I. 480/1. 1. *Beszédek* 513. 1.

2) *Hunnia* 93. 1.

3) *Beszédek* 187. (1840. ápr. 22.)

4) *Hitel* 235. 1.

5) ü. o. 26. 1.

6) *Napló* 1832. okt.

7) *Hunnia* 38., 142. 1.

Szerencsétlenebb fejlődésünk egy másik okát élenkebb történeti érzékkel emeli ki, midőn azt mondja, hogy «a mindent sarkaiból kidönteni sóvárgó felekezet, mely Kupa ideje óta nyíltan vagy lappangva, de mindig dült a szerencsétlen hazán.»¹⁾ Már az Árpádok korára is vonatkozik egyházpolitikai visszapillantása, mely elégtelenséggel tölti el. «Az apostoli magyar király mindig megtudta constitutionalis nemzetével óvni magát Rómának suprematiájától; a Főméltóságú Clerus status in statu sohasem volt.»²⁾ De általán skeptikus hangulattal nézi az Árpádok korát; «rákféle enthusiasmusnak» nevezi a felfogást, mely azt hirdeti, «hogy Szt. István volt a legbölcsebb országalapító s a magyar alkotta a legelső boszorkány elleni törvényt.»³⁾

Itt skepticizmusának s ösztönszerű éleslátásának értékes eredményét látjuk. Horvát Mihály harmincz évvel Széchenyi után is azt írja, hogy a boszorkányokra vonatkozó törvények «Kálmán előítéletes korát messze túlhaladó, mívelt szellemére mutatnak.» Ez az, mit Széchenyi már 1841-ben nem akart elhinni, noha bővebb magyarázatba nem bocsátkozik.

Nagy Lajos és Mátyás korában is csak a Nagyság «előjeleit»³⁾ s «villanatait» látja.⁴⁾ Midőn figyelmeztették egyes jelenségekre, melyek «az akkori időhöz képest» jelentékenyek, hamar készen volt válasza. «Az egész nem a Nagyság ideje»⁵⁾ — úgy mond — «más nemzetek legalább, mint valahai magasságunk egyedüli igazságos bírái, ily magunkat tömjénező nagyságról mit sem tudnak.»⁵⁾ Itt van fő akadály a történeti felfogása teljes kifejlődésének. Az ő világtörténeti rendszere szerint az a kor, «melynek néhány privilegiáltja váraiban alig élvezett annyi életkellemet, mint most több vidéken a kalibában lakó szántóvető*) nem volt a nagyság kora»⁶⁾ Smith és Bentham tanítása szerint, már pedig Nagy Lajos és Mátyás is csak a középkor gyermekei voltak. De nem marad meg e sekély általánosítás mellett. A magyar történet egyik leglényegesebb problémáját érinti, midőn régi nagy királyaink politikáját bírálja: «Nemzetünk szép és dicső fejedelmei között alig volt egy tán a szentek, tán maga Corvin sem, ki idegen dajka, idegen nevelő, idegen

¹⁾ *Hirlapi cikkek* II. 185. 1.

²⁾ *Beszédek* (1840 április 11.).

³⁾ *Kelet népe* 226. 1.

⁴⁾ *Hitel* 12., 26. 1.

⁵⁾ *Világ* 53. 1.

⁶⁾ *Világ* 284. 1.

útmutató és idegen tanácsok használata mellett — mit méltányolni kell — egyúttal idegen vért és kivált idegen nedvet, nem iparkodott volna minden módon s ekkép nem mindig czélszerűen, nemzeti még igen gyenge és idomtalan elemünkbe vegyíteni; — vajon melyik az a magyar fejedelem, ki a magyar eredeti sajátságára állította volna annak polgári kifejlését . . . azon főnöknek, ki magyar szellemben fejtené ki nemzetének erejét s azt a törvények korlátái közt szigorú kézzel tartva, azzal nagyszerűt, állandót, és a nemzethez illőt vinne ki: az ily főnöknek lapja nemzeti évrázsaiban még mindig üresen áll »*) Szóval, Széchenyi szerint a régi nagy magyar királyok dicséretére válik ugyan, hogy az idegen kultúrának utat nyitottak az országba, de alig pótolható hibájok az, hogy elmulasztották megteremteni a sajátos magyar cultura alapján kifejlett erős nemzeti államot.

Széchenyi a törvénykönyv és a régi történetirodalom latin nyelve után következtetve idegenebbnek képzeli a középkori közéletet, mint aminő volt. Nem veszi figyelembe azt sem, hogy az újkor küszöbén, a midőn elérkezett az erős nemzeti állam megteremtésének ideje, a nagy nemzeti királyok kihalnak. De Széchenyi mégis az idézett sorokban történeti fejlődésünk nagy hézagát fedi fel és azt is érzi, hogy e hézagért nem egyesek, hanem a nemzet is felelős, mely a középkorból nem úgy került ki, mint a nagy európai nemzetek. «Lovagiság» — úgymond — «a szó valódi tiszta értelmében eddigelé nem is tartozott a magyarnak különösen kitűnő tulajdonához, a magyar ázsiai s tán még egy kissé pogány lényegénél fogva, mindig összekeverte annak integráns kellékeit, és soha egészen felfogni nem volt képes, mikép párosulhat vitézség szelídséggel, a szó legszentebb megtartása hadi csellel, engedelmesség győzedelmi tehetséggel, a szép nemnek bálványozása szeplőtlen viselettel, s így tovább, férfiúi méltóságának és tekintélyének csorbítása nélkül. ugyanazon egy személyben össze..»**) Ez erélyesen jellemző szavakkal Széchenyi azt a tényt fejezte ki, hogy a lovagi és keresztyén szellemnek a magyarra nem volt oly mély hatása, mint a nagy európai nemzetekre. Feltűnő itt is Széchenyiben az a kettősség, hogy az elméletben lenézett középkort értékes elemeiben mennyire megbecsüli. Sokszor tör ki belőle ösztönszerű vonzalma a magyar középkor

*) *Politikai Programmlövedékek 46.*

**) *Politikai Programmlövedékek 69/70.*

íránt is. Midőn 1830-ban az Újlakiak hajdani székhelyét látja, oly elegikus érzéssel emlékszik a régi dicsőségre, mint akár a korabeli költők.¹⁾ Úgy látszik, hogy Mátyás 1486. LXIV. cikkére czéloz, midőn azt mondja, hogy «törvénykönyvünk nyilván bizonyítja a nemességnek egykori részvételét a házi és országgyűlési terhekben,»²⁾ pedig úgymond, «e fiatalsági korban tán többet szolgált a hazának a neme9, mint a pór».⁸⁾ Mátyást talán legjobban szereti a régi királyok közül. «Mátyás nincs többé) — úgymond — s tán kár, mert ez jó ránczba tudta szedni a magyart.» «Sokan azt hiszik» — mondja később — «és az annyira igazságos Mátyás fejedelem meg nagybátyja Szilágyi is ezen véleményben látszottak lenni, hogy bizony a magyar csak azt szereti, ki neki parancsolni tud és egyedül annak hódol, a kitül fél.»⁴⁾ Az *Önismeretben* is menti Mátyás önkényét: «Corvin zsarnok, de okos és jó szívű, a nemzethez hű zsarnok volt.»⁵⁾

De a 40,000 tanulóknak szánt budai egyetem tervét Széchenyi kételkedve emlegeti,⁶⁾ ép úgy mint Kálmán felvilágosultságát.

A Hunyadi kornak annyiszor hangoztatott dicsőségét, a «magyarságot, mint a keresztyénség védfalát», Széchenyi csak egyszer hirdeti büszkén s akkor is a márcziusi napok lelkesedésének hatása alatt.⁷⁾ Gúnyosan czéloz Verbőczy egyoldalú jogászságára, elítéli Tömöri «rögtönzését» és Zápolya visszavonását. «Önámítás vezet a mohácsi vészre» — úgymond.⁸⁾

A Habsburgok kora különösen gazdag forrása Széchenyi történeti reflexióinak. A vallási viták korát nem szereti, hálát ad az égnek, hogy elhagyott «a hitbéli viszálokodás ördöge.» Vallásos érzése s philosophiai műveltsége egyaránt erősítették benne a türelem érzését, semmiben sem akarta csorbítani a szabadságnak azt a teljességét, melyet a bécsi és a linczi békék biztosítottak a protestánsoknak.⁹⁾ A XVI-ik századi katonai dicsőségünket «Zrinyi fényes vé-

1) Napló 1830 június 27.

2) *Stádium* 177.

3) *Hidjelentés* 65. 1.

4) *Hírlapi cikkek* II. 176., 642. 1.

5) 110. 1.

6) *Világ*, 330. 1.

7) *Hírl. sz.* II. 677.

8) *Világ*, 284. *Hírl. ez. I.* 522. és *Palit. Programmtöredékek*, 31. 1.

9) *Hítel*, 66. 1. *Beszédek*, 1833 márczius.

gének» említésével példázza, de szomorúan kérdi, hogy ki ismeri ezt külföldön? E kérdés különösnek látszik, de tudnunk kell, hogy Széchenyi igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyar történet s politika külföldi hírének s azt is számba kell vennünk, hogy Voltaire idézett könyve nem említi Zrínyi végét. Széchenyi tudja azt, hogy a török «szorított és zsibbasztott» bennünket. De megjegyzi azt is, hogy nem a «török járma alacsonyítá le nemzetiségünk természetét, mert tudva van, hogy a honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szól.»¹⁾

A Habsburgok uralmának is csak részben tulajdonítja nemzeti erőnk hanyatlását. Ismeri a Habsburg-házból való uralkodók trónra jutásának szükségességét, mert a «magyar akár csekély száma, akár vidéki helyzete, vagy egyezni soha sem tudó szelleménél fogva csak más hatalommal léphetett szövetségbe.»²⁾ A Habsburg-házzal való összeköttetésnek köszönhetjük, hogy «Hunnia annyi viszontagság közt, t. i. csekély szám, mostoha s tengerpart nélküli helyzete stb. szóval a természet és sorsnak annyi mostohasági közt még is él, s egy szebb jövődőnek s erősb életnek bimbóját hordja keblében.»³⁾ De ez összeköttetés végzetes következményeivel is foglalkozik. A százados vitának igazi okát ritka tömörséggel fejt ki e szavaiban: «Az udvar s nemzetközi bizatlankodás valódi oka nem rejtezett-e legfőképp s mindig abban: hogy a nemzet önelolvadásától mindig rettege, s meghalni irtózott; az udvar ellenben szerencsétlen látásában azt képzelé: az erős és maga sajátóságában kifejlett magyar veszedelmes.»⁴⁾ Széchenyi egyik párttal sem tart. Megbélyegzi az előkelő magyarokat, kik «elszédítve az udvari fénytől, elfelejték a szegény hont», de a nemzeti ellenállás «hősebb keblű, s nemesebb lelkű» vezéreit is keserű szavakkal feddi, mert «elég mélység nélkül, honunk legszebb érdekeit, a visszahatás természetesen bekövetkező törvénye szerint véres sebekkel megrakák.»⁵⁾ A kuruczokat politikai hangulatának változása szerint gyakran élesebb gúnnyal is bírálta,⁶⁾ de méltányolni is tudja a nemzeti ellenállás jelentőségét. Midőn a *Hitel* megjelenése után, Cziráky szemrehányó célzattal figyelmezteti Széchenyit,

¹⁾ *Világ*, 233. *Hunnia* 44/5.

²⁾ *Hunnia*. 163.

³⁾ *Stádium*, 137. 1.

⁴⁾ *Világ*, 72. 1.

⁵⁾ *Hírlapi cikkek*. I. 346.

⁶⁾ U. o. 29. 1. s másutt is.

hogy Pál érsek annak idején mily szavakat intézett Leopoldhoz, a *Hitel* aulikusnak híresztelt szerzője hálát ad az istennek, hogy elődje ily szabadon és erősen beszélt.¹⁾ Később, a heves ellenzéki szellemmel vívott harcrai közepett is a nemzeti ellenállás híveinek szép és igaz apológiáját írja meg; «hogy constitutionalis kis bárkánk eddigelé nem merült el, s pedig szünetlen hegyettünk tornyosuló szláv, török és germán absolut dagályok közt nem merült annyi századok óta el, azt. hogy magyarok és még szabadok vagyunk, a bennünk rejlő élet mellett egyedül azon hűknek köszönhetjük, és azért üdv és áldás nevökre, kik nem akartak, nem tudtak egyebek lenni, mint szabad magyarok s kik ekkép, mert se nemzeti, se alkotmányos téren haladni nem lehetett, népünk nemtőjében bízva s jobb időket várva, szigorú s megtörhetetlen ellenzékét képezték inkább, mintsem hogy hasonlólag más népekhez, vérünket nemzetiség és szabadság melletti, sőt elleni utakon engedték volna elsdortatni. »²⁾ Kiegészíti e gondolatot Erdély történeti szerepének dicsérete: «Erdély» — írja Széchenyi — «tartá fenn eddig nemzetiségünk szellemét leginkább; Erdély hölgye nem szégyellette magyar létét; Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemei által eredetünk sajátságát; és annyi visszaemlékezések varázsolnak minden hű magyart, ki korcs lenni nem tud, Erdély múlt történetébe.»³⁾ Elég a nemzeti ellenállás korának ez apológiájára mutatnunk — minden egyéb mellőzésével — hogy megítélhessük, mennyiben volt Széchenyi előtt (idegen földi) a magyar közjog és történet — mint Beöthy Ákos hirdette.

A karloviczai béke után következő kornak, Széchenyi szerint, fő jellemvonása az, hogy «tulzólág engedődzttünk a dolce far niente lélekgyilkoló kéjeibe.»⁴⁾

A *pragmatica sancti*ót — Széchenyi nem «holt szavaiból!», de gyakorlati következményeiből ítélte meg. Szerinte ez a törvény szoros, «inalterabilis» kapcsolatba hozta Magyarországot Ausztriával. «Ha eszünkön járunk és hivatásunkat felismerjük», e kapcsolat következtében Ausztria régi «nagyhatalmi állása előnyeiinek mi vagyunk az örökösei.»⁵⁾

A magyar történet kevés jelenetéről beszél Széchenyi

1) Napló, 1830 október.

2) *Hírlapi cikkek*, II. 398. (1844.)

3) *Levelek*, II. 80/81.

4) *Hírlapi cikkek*. 266/7.

5) Kovács Lajos id. m. II. 216, 225. 1.

annyi hévvel, mint arról, «midőn az ország összesereglett rendei Mária Terézia királyok védelmére igaz magyar szabad ember s hív jobbágy érzésével kardot rántottak s a sebes hírnél is előbb Berlinben termett hős Hadik». E felbuzdulást is a «szebb jövődőnek szép előjelei és villámcsillanatú jelenései» közé sorolja.¹⁾ «1741-ben» — mondja másutt — «sugárzott legutoljára a régi magyar szellem valódi eredetiségében, vérünk meglehetősen volt, de elfajzásnak fordult.»³⁾

Már az elfajzás korának tekintette Mária Terézia uralkodásának alkotmányosabb felét is, melyet akkor sokan dicsőítettek. De Széchenyi szerint akkor «a magyarság, ez egyedüli életszíkranék» közel volt a megsemmisüléshez.³⁾ «Nem a német súlyeszté latinba a magyart, mert azt másutt sem alkalmazta; de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selejtesség közé,» — a konyhába, az istállóba.⁴⁾ A nemzetnek egy osztálya okozta e sülyedést, «mely se nemzetiségre, se alkotmányra nem tart: s némi kis álfényért, minden nemzeti zománzából magát kivetkeztetni mindig paratissimus et obsequentissimus»,⁵⁾ De fejedelmeink is hibáztak. Mária Terézia jó szívében, tiszta céljaiban senki sem kételkedhetik. «Es mégis visszásán használtatott a magyar nemzet kifejtésére az ő kora, mert nem méltányolván a magyar zománctot, mindent elkövetett annak elolvasztására ... anyáskodó kormányunk szükségképi következménye volt» a faj romlása.⁶⁾ II. József «halhatatlan bölcs volt, ki az emberiségnek és a lelki szabadságnak emelt oltárt, de szerencsétlenségünkre nem volt egyszersmind rokona a nemzetiség anygalának is, és soha nem látta azon kincset, melyet Magyarországon birt.D⁷⁾ Ez ugyan másrészt szerencsénk is volt. Mert míg Mária Terézia alatt ez a ritkán egyetértő nemzet «egyesült az elalvásban»⁸⁾ II. József rendelkezései felriaszták szenderéből a magyar hont s csakhamar oly írókkal dicsekhetónk, kik méltók egész Európában ismertetni.⁹⁾ Az irodalom hatása a közéletre nem mutatkozott mindjárt. 1790

¹⁾ *Hitel*, 26. 1. Y. ö. *Beszédek*, 1833 június 22.

²⁾ *Hunnia*, 165. 1.

³⁾ *Világ* 175. 1.

⁴⁾ *Hunnia*, 45. 1.

⁵⁾ *Kelet népe*, 277. V. ö. *Hunnia*, 164, 166. 1.

⁶⁾ *Hírlapi cikkek*, II. 600/1. 1.

⁷⁾ *Hunnia* 166. 1.

⁸⁾ *Hírlapi cikkek* II. 406. 1.

⁹⁾ *Világ*, 329.

előtt úgy látszott, mintha ki lettünk volna törölve a nemzetek sorából.¹⁾ Az előkelők gyermekei nem tanultak magyarul.²⁾ 1790-et említjük, mint újjászületésünk korszakát, de ekkor csak fellobbant kissé a nemzeti élet.³⁾ A deputationalis munkák után Ítélve, az akkori nemzedék felette jól érezte a gyökeres javítás szükségét,⁴⁾ de évtizedeken át a magyar még sem bírta magát se «törvényei, se szokásai, de még csak nyelve körül sem» gyökeres javításra elhatározni.⁵⁾ S így bár nem tagadhatni, hogy Magyarország Mária Terézia s II. József korában «a családi viszonyok nemesb elrendezése s az anyagi javak tekintetében a régibb zavarhoz képest kimondhatatlan előmenetelt teszi),⁶⁾ a nemzeti szellem tespedése miatt a magyar faj ereje hanyatlott s innen van az, hogy «a nemzet virága, mely egykor mindent, csak félni nem tudott, a régi Győr falai alatt, remegő napolitánok elől csuful megszaladott).⁷⁾ A tizenkilencedik században egész a harminczas évekig a magyar test meg nem holt létét úgyszólván csak végvonaglatokkal bizonyítja be.⁸⁾

íme, Széchenyi munkáiból egy magyar történetpbilosophia körvonalai emelkednek ki a figyelmes olvasó előtt. Felfogásának hiányain meglátszik a XVIII. század tanítványa, ki hamar általánosít, nem elég módszeresen megállapított analógiák és általános tételek után ítél, de hány kortársa vetekedhetett vele éleslátásra s a felfogás mélységére.

Van Széchenyinek még egy igen nevezetes történeti eszméje, mely szoros kapcsolatban van politikája alapgonddalával.

Kezdetől fogva, a mióta a nyilvános pályára készült, az államférfiu legelső kötelességének a nemzet nevelését tartotta. Nevelni akarta nemzetét ép úgy, mint önmagát nevelte és mint saját nevelésében, ép úgy a nemzet nevelésében is, az önismeretre való törekvést tartotta a legszükségesebb s a legbiztosabban célra vezető eszköznek. «A mely nemzeti) — írja Széchenyi egy levelében — «a valónak szövetnekét el nem taposta, az igazságnak gyáván hátat

1) U. o. 13. 1.

2) *Stádium*, 19. 1.

3) *Hunnia*, 4. 1.

4) *Stádium*, 38. 1.

5) *Hunnia*, 237. 1.

6) *Kelet Népe*, 3. 1.

7) *Hunnia* 146. 1.

8) U. o. 166. 1.

nem fordít, gyengeségének felfedezőit, támadóit nem üldözi, de bátran tekint a magamegismerés keserű tükrébe, nagy-lelkűig elismeri önhibáit, s nemes szellemtől lelkesülve hathatós javulásnak indul, annak újjászületését az emberi erő hátráltatni többé nem bírja». ¹⁾ Ily meggyőződéstől indítva a hazai hízelgők ellen minden alkalommal hadat indított. «Félre a hízelgésekkel s a nemzeti hízelgők ámitó szavaival, kik százszorta több kárt okoznak vérünknek, mint legnagyobb ellenségünk tehetné; mert dicsérje vagy mentse csak egyetlen egy egyébiránt bármely gyenge auctoritás is a tömjén után annyira szomjuzó hiú magyart, ez' úgy elbízta magát, oly vak lesz, hogy aztán senki sem bírja legkézzelfoghatóbb hibáit is .vele megismertetni». ²⁾ Szégyelte volna a könnyű elméjű és még könnyebb lelkiismeretű hízelgők hadát gyarapítani. Mint lelkiismeretes nevelő, a kellemtelen igazságok minél bátrabb kimondására érezte magát kötelezve: «Kíméletlenebb fölfedezéssel, keményebb ítélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki se illette, se bírálta, se kínozta a magyart, mint én rokonvére » ³⁾ vallotta magáról és igazat mondott. Prófétai haragja a szeretet teljességéből származott. De talán torzítva látta a nemzeti hibákat? Attól tartunk, hogy igazat kell adnunk Gaal Jenőnek, ki azt írja, hogy «a magyar jellemet senki sem vizsgálta át és ismerte meg oly alaposan, mint Széchenyi. » ⁴⁾

A nemzeti önismeret fejlesztésében nagy szerepet jelölt ki Széchenyi a történetírásnak is. «Boldog létet elérni» — úgymond — «ahhoz csak közelíteni is . . . teljességgel nem lehet, ha a volt idők tévedései minden sértés nélkül ugyan, de a valónak egész tisztaságában, quia de mortuis nil nisi verum, nem emeltetnek jövő nemzedékek tanulságára ki... mi egyenesen a történet jogkörébe tartozik.» ⁵⁾

Széchenyi ezzel a magyar történetírók elé magas czélt tűzött, oly magasat, melyet elérni nagy dicsősége volna iro-

¹⁾ *Levelek*, II. 164. 1.

²⁾ *Hírlapi cikkek*, II. 563.

³⁾ *Hunnia*, 124.

⁴⁾ *Gaal J.: Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája*, II. 3. L

⁵⁾ *Hírlapi cikkek*, II. 600 1. Széchenyi politikáját már kortársai is a nemzet nevelésének jellemezték. Pl. Eötvös: *Kelet Népe* és *Pesti Hírlap* (összes *Munkái* XI. 85. 1.) s azóta többen. Hogy Széchenyi a történetet a nemzeti önismeret fejlesztésére kívánta felhasználni, azt úgy tudjuk, először Imre Sándor emelte ki: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest, 1904. 158. 1.

dalmunknak. Ő maga is kereste történetünkben a tiszta valóságot nemcsak az egyes korokra vonatkozó megjegyzéseiben, hanem az egész fejlődést áttekintő gondolataiban is.

Midőn vóigpillantott a magyar történeten, két ellenkező érzés fogta el. Bámulnia kellett azon, hogy a magyar nemzet «annyi század viharain keresztül szinte csak belső életereje által tartá fenn léteiét, s örök árnyékba állítva nap- és reménysugár nélkül, csak önmelegétől nyert eledelt». Hajlandó volt ezt a csodát a nyelv fentartó erejének, a tiszta s más nemzetektől fölül nem múlt hon szeretetnek tulajdonítani.¹⁾ De másrészt úgy látta, hogy történetünk telve van visszariasztó jelenetekkel. «A magyarnak» úgymond, «semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellensége, mint önmaga. S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évrájzaink minden lapjait diszteleníti, sehol egyebütt mint nemzetünk tengerhiúságábarf s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. Mindenki mindenben első vezető vágyott lenni, igaz szó sértés, hízélgés könnyen lebilincselő; miből mind azon határtalan rossz háramlott szegény hazánkra szünetlen, mit a megbántott hiúság, boszút szomjazó agyarkodás, s rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak».²⁾ E két ellenkező benyomást abban az ítéletben egyezteti, hogy «a magyar vér csak szorongatások közt tud résen állni és bölcsen cselekedni, a vidámabb napok folytában viszont vagy álomba esik, vagy elhagyja ildoma.»³⁾ Szóval Széchenyi szerint a magyar történetben a nemzetnek csak passiv erényei mutatkoznak, melyek fentartották a veszély idején. De ezek az erények nem győzhették le a nemzeti hibákat, melyek megfosztották a magyar történetet a világtörténeti nagyság állandó dicsfényétől. «Én» — írja Széchenyi — «Magyarország múltjában csak egyes röviden csillogó fénypontokat tudok észrevenni, oly általános erkölcsi hangulat és becs, mely sok más népnek véreben rejlik, vagy inkább fejlett ki, és melynek általánossága lehetetlen, hogy még a mennyei hatalmakat is némileg engesztelődésre ne bírja — s aztán ez az igazi pondus — belátásomnak nem mutatkozik sehol. Én megvallom őszintén, minden aberratiói mellett, mely nagyon kockáztatja ugyan létünket, de mely-

¹⁾ *Világ*, 127. s 163. Y. ö. *Beszédek*, ,361. 1. s másutt is.

²⁾ *Levelek*, II. 164/5. s másutt is.

³⁾ *Politikai Programtörödékek* 50. 1.

bői kigyógyulhat és mint én régen hiszem, kigyógyulni bizonyosan fog is, ön a jelen magyar nemzedék belbecsét, mindent mindenben véve, magasabbra állítom, mint eldő-dinknek sokak által annyira magasztalt becscsúlyát».*)

Ma már, midőn Széchenyi kora a történeté, Ítélete a maga koráról széles körökben igazságnak van elismerve, pedig akkor merészségnek hangzott. Ítélete könnyen érthető általános történeti rendszeréből. Szerinte a nemzeteknek csak egy igazán nagy nemzeti korszaka lehet. «Nem éltünk még mint nemzet, tehát élni fogunk», mondja a *Stádiumban*.**) Ha a múltban több igazi nagyságot lát, nem mert volna remélni a jövőben.

III.

A Kelet Népe jóslata. Széchenyi történeti eszméinek jelentősége lelki életében.

Széchenyi történeti eszméinek van némi kapcsolata a *Kelet Népében* Kossuth ellen megindított polémiájával is. Azért kell itt foglalkoznunk vele.

A polémiának, vagyis inkább Széchenyi ismert jóslatának értékét, Kemény Zsigmond már megállapította oly tárgyilagossággal, a bonczoló ész oly meggyőző erejével, hogy az idevágó kérdésekről fölöslegesnek látszik a vita.

Pedig a vita nem szűnt meg. És mivel úgy látszik, mintha a Kemény tanulmányának keletkezése óta ismertessé vált történeti anyag vizsgálata is támogatná Széchenyi hajdani és újabb ellenfeleinek eszméit, szükségesnek hiszszük a Széchenyi polémiájához és jóslatához fűződő kérdések újabb tárgyalását.

Grünwald Béla ismeretes könyvében igen kimerítően nyilatkozik e kérdésekről. Fejtegetéseiből akarunk kiindulni. Szerinte Széchenyi polémiáját és jóslatát nem a körülményekből, hanem idegbetegségéből kell kimagyaroznunk. Pályája elejen is «irtózott az összeütközésektől a nemzet és kormány között;» mit búskomorságának akkor még gyöngébb tünetei tesznek érthetővé. 1841-ben betegsége fejlődésével rémlátásai jobban kínozták. Ezekkel találkozunk a

*) *Politikai Programtörödékek* 53. 1.

**) 22. 1. Voltaire mondja (az *Essai sur les mœurs* Gotha 1785. III. kötetében); II n'y a guère d'États, qui n'aient eu un temps de grandeur et d'éclat, après lequel ils dégénèrent. (400. 1.)

Kelet Népeben és a *Politikai Programtörvényekben*. Kemény és utána mások tévednek, midőn azt írják, hogy Széchenyi jóslatai teljesültek. Széchenyi lelke előtt a socialis forradalom rémképe lebegett. Azt hitte, hogy a magyar alkotmány elmerül az anarchiában, a mi alkalmat ad arra, hogy Ausztria és Európa a rend helyreállítása végett fegyveres erővel lépjenek közbe. Síralmas lesz a vég — így jóslta Széchenyi — fürdőkádba vagy pocsolyába fülünk. Pedig tudjuk, — mondja Grünwald — hogy a harcz, melyben legyőztünk, dicső volt és következményei mutatták, hogy «az 1848 nem volt végzetes tévedési). így tehát Széchenyi jóslatának egy része sem teljesült és Széchenyi egész polémiája Grünwald szerint téves irányú volt.¹⁾ Körülbelül ily eredményre jutott Beöthy Ákos is,²⁾ bár Széchenyit csak rendkívül idegesnek mondja és Grünwald elméletét a lelki betegségről nem fogadja el. Újabban még Széchenyi tisztelői is kiemelik, hogy csak socialis forradalmat jóslt.

Grünwald fejtegetéseiben követésre méltónak találjuk azt, hogy Széchenyi régebbi aggodalmait egybekapcsolja az 1841-ben kezdődő polémiával. Már Kossuth Lajos is észrevette e kapcsolatot és ügyesen használta fel a *Kelet Népe*re írt válaszában, midőn gúnyosan megjegyezte, hogy a «nemes gróf a forradalmi személyzetek fokozataival Baillytól Bobespierreign már a *Pesti Hírlap* megjelenése előtt «példálózott».³⁾

Úgy is volt. Széchenyi már az új alkotmányos korszak kezdetén tartott a forradalomtól és aggodalmait nem titkolta.

Különböző okai voltak az aggodalomra. Kezdetől fogva úgy látta, hogy sokan nem jól fogják fel közjogi viszonyunkat Ausztriához. A maga felfogását e viszonyról Széchenyi már az 1825-iki országgyűlés elején így formulázta: «Érdekünket a monarchia általános jólétében kell keresnünk. Egy független s különvált magyar monarchia álma nem való nemzetünk életkorához.»⁴⁾ Vagyis az ily álom a nemzetnek serdülő korához illet, de már érettebb ifjú korában le kell mondania róla. Néhány hónap múlva még határozottabban fejti ki gondolatát. «Mennél tovább gondolkodom Ausztriához való viszonyunkról» — írja 1826

¹⁾ *Az új Magyarország*. Budapest, 1890. 479—523 11.

²⁾ *A Magyar Allumiség Fejlődése, Küzdelmei II. Rész. 162—186. 11.*

³⁾ *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak. Pest, 1841. 223. 1.*

⁴⁾ *Napló* 1825 október.

májusában — «annál erősebb hitem és meggyőződésem, hogy részünkről minden erőszakosságnak káros hatása van.»¹⁾ Nem dynastikus érzésének túltengését, vagy félénk idegességének jelét kell e gondolatokban látnunk, hanem a nemzet történetéből merített politikai elvet. Jól mondja Kovács Lajos, hogy Széchenyi a politikát a történelemből tanulmányozta, melyet mélyebben átértett, mint bárki kortársai közt.²⁾

Ez alapelvének természetes következménye volt az, hogy az ellenzéknek vagy a kormánynak munkássága, de különösen az ellenzéki szellem hevessége, vagy féktelensége miatt ideges nyugtalanság vesz rajta erőt. Az 1825-iki országgyűlés elején bántja az, hogy «a fiatalság csak azokat tartja hazafiaknak, a kik a kormány ellen beszélnek». 1826 februárjában Metternich azt mondja neki, hogy a királyi hatalom igen is korlátolt a magyar alkotmányban. «E szavakból — írja Széchenyi — az absolutismus vehető ki. Ha kenyértörésre kerül a dolog, vér ömlik.» A heves országgyűlési viták közben írja márczius elején, hogy előre látom «a sok ártatlan vér omlását». Midőn ez év szeptemberében, Nógrádmegye törvénytelen módon tiltakozik a nemesektől használt úrbéri telkek adóztatására vonatkozó országgyűlési végzés ellen, Széchenyi megdöbben. «Ez a kezdet» — úgymond — «e miatt még vér is omolhat.» Nemsokára kedvezőtlen resolutio érkezik Bécsből.

«Feszült a húr mind a két végén» — írja ekkor — reactio és forradalom, olyan a helyzet, mint Franciaországban volt 1788-ban.³⁾

Barsmegyének 1831-iki felirata, mely arra kéri a királyt, hogy országgyűlést hirdessen és azon hű népével együtt tanácskozzék a lengyel nemzet sorsáról, Széchenyinek nem tetszik. Ez már valóban sok, mondja bosszúsan, pedig maga is együtt érez a lengyelekkel. Segíteni szeretnének a lengyeleken és nem segítenek a saját parasztjaiknak l — így gúnyolódik. Nemcsak nevetségesnek hitte a mozgalmat, hanem kényelmetlennek is gondolta a kormánnyra nézve. Midőn Wesselényi ekkortájt indulatos beszédet mondott a lengyelek érdekében a szatmármegyei gyűlésen, Széchenyi megütözközve mondá: «Azt hiszem, többet árt Wesselényi, mint a mennyit használ.»⁴⁾

¹⁾ *Napló* 1826 május.

²⁾ Id. m. I. 193. 1.

³⁾ *Napló* 1825 okt., 1826 márcz. 7, szeptember 2. és 9.

⁴⁾ *Napló* 1831 május, június.

«Azt mondja eszem» — írja Wesselényinek 1831 november 8-án — «soka semmi sem lesz belőlünk, s nem annyira a tyrannus, mint az «*Ardor civium*» miatt.»¹⁾

Ez *ardor civium* rémíti, midőn 1835 február elején az erdélyi híreket hallván, azt írja naplójában, hogy «a forradalom szagát érzi». Wesselényit okolja az erdélyi országgyűlés feloszlásával járó izgalmakért. Bár mindent megtesz személye érdekében, nagyon el van keseredve ifjúkori barátja ellen. «Wesselényi minden virágomat szétgázolja» írja 1835 márcziusában. «A szerencsétlen mély gyászba borította az országot», mondja róla, mikor perbe volt fogva.²⁾ Midőn június vége felé azt hallja, hogy Barsmegye meg fogja erősíteni Balogh János követi megbízását, ijedten jegyzi meg: «Isten segíts! Nemsokára minden felfordul.»

1835 szeptemberében, midőn a megyékben fokozódik az izgatás a kormánypárti követek ellen, Széchenyi megint érzi a forradalom szagát.³⁾

1836 júliusában Pálffy Fidél cancellárságának híret hallva, úgy látja, hogy minden lángba borúi és semmivé lesz. Augusztusban hibáztatja a nádort a *Törvényhatósági Tudósítások* ellen indított eljárás miatt; «Kossuth» — írja ekkor Széchenyi — rendkívüli befolyásra fog szert tenni. Nemsokára válsághoz érünk.⁴⁾

Teljesen kétségbe ejti a kormánynak az a szándéka, hogy Kossuthot elakarja fogatni. «Magyarország odavan!» így kiált fel ekkor. November 25-én a színházban a Rákóczi indulót újrzza az ifjúság. A kornak jele, mondja Széchenyi.

1836 decemberében Thiersnek: *Francia forradalom történetét* olvassa; «ott is hiányzottak a vezetők» vagyis azok hiányzottak, kik okossággal és erélylyel megelőzheték volna a katasztrófát.⁵⁾

1837 márczius elején megtudja, hogy a kormány báró Vay Ábrahámot királyi biztosnak küldi Barsmegyébe. «Ez a vég kezdete» — így kiált fel. — Az izgalom miatt, mely Rádaynak 1837 márcziusi heves beszéde nyomán keletkezett, Széchenyi már azt jósolja: «Nemsokára nyílt harcban leszünk.»⁶⁾ 1839 márcziusában haragszik *Bánk bán* előadása miatt. Rossz és veszedelmes tendenciája van e

1) *Levelek* I. 205. 1.

2) *Napló* 1835 febr. 6, márcz. 5, május 2.

3) U. o. június 28, szept. 12.

4) U. o. 1836 július 19, augusztus 17.

5) *Napló* 1836 október 9, november 25, december 21, 22.

6) U. o. 1837 márczius 6, május 8.

darabnak — úgymond.¹⁾ 1839 májusában, miután a kormány felszólította Pestmegyét, hogy gróf Ráday Gedeon helyett más követet válasszon, Széchenyi nagyon fel van izgatva. Rádayt szertelen hiúsággal vádolja és aggódva kérdi, hová vezet mind ez?²⁾

Az 1840-iki április 22-iki főrendi ülésen, mikor a szó-lásszabadságon ejtett nagy sérelem volt a napirenden, Széchenyi így beszélt: «Minekünk meg kell győződve lennünk, hogy kormányunknak szándéka tiszta, meglehet, nem elég constitutionalis — de tán ennek is az az oka, mikép egy kifejtettebb alkotmányra nem egészen vagyunk érettek . . . Fel kell hagynunk mindazon violentiákkal, melyekkel sokan popularitást vadásznak, vagy jobban mondva: meg kell szüntetnünk a popularitásért való licitatiót violentiák által, mert ez homlokegyenest az önkénynek békóiba vezet, mint-hogy a túlságok tőszomszédok. Franciaországban a tudós, erény teljes Bailly egy Camille Desmoulins violentiái által egészen elveszte hatását, Camille Desmoulins pedig Danton violentiái által, míg végkép ez is árnyékba tétetett Robespierre által, kinek ephemer népszerűségét csakhamar a legelhatározottabb önkény váltá fel. Keressünk ennek okáért — nehogy nálunk is így menjen a dolog — abnegatio s igazi honszeretet által popularitást, neveljük mindenkifelett a köztelket, fogjunk kezét, vessünk vállat, szóval: becsültsük meg a «magyart) nevet még ellenségeink által is! A kormány viszont, valamint felhagyott minket elnö-metesítő ideáival, úgy hagyjon fel minden amalgamatiói szándékkal is: mert ezt többé nem eszközölheti.»³⁾

Hogy az 1839/40-iki országgyűlésen a közönség izgatottsága s a szónokok hiúsága nagy aggodalmakat ébresztettek Széchenyiben, arról a *Kelet Népében* az országgyűlésre vetett visszapillantása is tanúskodik. «Egyrésztől aggasztólag mutatkoznak több ízben és mindig nevedekve egy tökéletes lobba indulásnak éppen azon symptomái, melyek a francia forradalomnak is előzvényei valának, a karzatoknak, a hallgatóknak t. i. azon parancsoló felhevülése, mely a lehető legnagyobb egyes hatalomnak is daczol, minthogy korlátlan szenvedelemtől hajtva, mint felbőszült szélvész mindent maga előtt lerombol. S nyúljunk kebleinkbe . . .; nem indulánk e gyors léptekkel azon pont felé, melyre a

¹⁾ U. o. 1839 márczius 23.

²⁾ U. o. 1839 május 24, 25.

³⁾ *Beszédek* 185, 186 11. B helyre céloz Kossuth id. munkájában:

convent szónokai felkényszerítve csak úgy bírtak hatni, ha mint árverésen, féktelen beszédek által túlhaladák egymást . . . Szikra, kezdet volt még az egész, de azért sok tiszta fő, mely magát csalni nem tudta, nem csekély belső gyötrellemmel kérdé, ugyan hol fog végződni, hol lelne határt mindez? Másrészt nem tapasztaltuk-e bús kebellet, mily óriási hatása van egy kis fénynek sok magyarra, s mily könnyen szédeleg veleje soknak a legkisebb felmagasztalástól is. »*)

1840 október végén nyugtalanítja az, hogy az ifjúság a nemzeti színházban a Marseillaise eljátszását nagy lár-mával követelte. E tárgyról cikket is ír a *Társalkodóba*. Szeretné csekélységnek feltüntetni az epizódot. «A kísértet-látók, a külföld végre higység el, hogy ezen egész bohózat egyedül néhány rosszul nevelt suhancznak volt műve, kik féllábbal még az iskolában lévén — hol egyébiránt fejök soha nem volt — némi időtöltést éreznek, a magister trucz-czára valamit elkövetni . . . Egyéb valósággal semmi nincs benne, s legkevésbé valami politikai demonstratio, minthogy mi magyarok igen távol vagyunk — s itt mint hazánk orgánuma merek lépni fel — mindazon kicsapongásokat helyeselni vagy épen azokban osztakozni akarni, melyek a marseillei nótával némileg — legalább a közvélemény szerint — egybekapcsolvák.» E csekélybe vevésen is látszik, hogy a maga és mások aggodalmait akarta csillapítani. Valódi gondolata, rejtett érzése kitör a cikknek több helyén. Csekélység az egész, nem érdemes nagyra venni — mondja — de másrészt megjegyzi «elég — valamint egy csepp tinta is megront egész korsó vizet — egyetlen egy bárdolatlanak kicsapongása, hogy az egészre homályt vessen és sokak hosszadalmas munkáját rögtön semmisítse meg.»**)

De Széchenyi aggodalmai 1841 előtt nemcsak ez egy forrásból táplálkoztak. Nem csupán az Ausztriával való viszony miatt érzett nyugtalanságot. A socialis forradalom képe is föl-fölmerült előtte már 1841 előtt is. Az 1830-iki országgyűlés végén, azon az országgyűlésen, melyen Nagy Pál azt mondotta: «Minden el van telve a demokratiai elvekkel; napról-napra tovább terjednek azok, mint a tűzár, s aristocratiai rendszerünket is végromlással fenyegetik», Széchenyi még élénkebben aggódva a jövő osztályharczai

*) *Kelet Népe* 30, 31. 11.

***) *Napló* 1840 október 28, 30. *Hírlapi Ceikkek* I. 287, 291 11. és Zichy Antal bevezető jegyzete u. o. 282. 1.

miatt, naplójában ezt írja: (Maglehet, hogy a paraszt a szegény nemessel szövetségbe még agyonüt bennünket. A szegény nemes a paraszttal szövetségbe fog a gazdag földbirtokos ellen, ha nem teszünk idején engedményeket.) Hasonló gondolata volt már gróf Batthyány Alajosnak II. Lipót korában, midőn óvta a hatalmasokat «a tekervényes utaktól, mert ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból föleszmélnek, olyanok mint a rabszolgák, kiszabadulva börtöneikből, boszújoknak azokat is föláldozzák, a kik szolgáluk idejében velők jót tettek».¹⁾

És mintha az események siettek volna igazolni Széchenyit. Az 1831-iki cliolerazendüléssel már szinte teljesedni látszott félelme, mi annál mélyebben hatott reá, mert őt is okolták e mozgalomért rosszakarói. Eötvös Ignác azt beszélte neki, hogy a parasztok megmagyaráztatták magoknak a *Hiteli*, s midőn a könyv elveit magokba szívták, égettek s gyilkoltak. «Ő ördögi gonoszság!» — kiált fel Széchenyi halálosan sebezve — «lassan, szinte észrevétel nélkül egy kis adomával ásd meg síromat».²⁾

Ép őt kellett érnie ily szemrehányásnak, ki a magyar politika egyik legszentebb kötelességének mondja «a népnek mostani kis intelligentiája» számba vételét. De tenni kell érte valamit. A kapunál van egy el nem kerülhető revolutio! Véres fog lenni mint a francia s 1789-iki — írja Wesselényinek — ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existentiája nem volt, vagy olyan fog lenni, mint a francia 1830-ili, mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt respectáltatik, mert a nagyobb résznek valami existentiája már van.»³⁾

1832 tavaszán a megyei gyűléseken felmerülő radicalis eszmék újra felidézék képzelete előtt a társadalmi bomlás képét. «Trencsén a parasztnak szavazati és tanácskozási jogot akar adni, Bars el akarja venni a papi jószágokat. Nemsokára minden forrong.» — jegyzi meg e hírekre.⁴⁾

Az 1831-iki cholérára és parasztlázadásra czéloz a *Stádium* ez intő soraiban: «Vannak az emberiségnek bizonyos közjussai, . . . melyeknek elnyomatása, végre mindig a legvéresebb bosszút szülte. Nem akarom soha hinni, hogy

¹⁾ *Napló* 1830 december 15., Horváth Mihály: *Huszonöt év*. Genf, 1864 I. 264, és Concha Győző: *A Kilenczvenes Évek földform-eszméi* (Olcso Könyvtár 195. sz. 121. 1.).

²⁾ *Napló* 1831 október 25.

³⁾ *Levelek* I. 203, 204. Wesselényihez 1831 november 8.

⁴⁾ *Napló* 1832 április 26.

a hazánkat ébresztő közelebbi kettős leczke, minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe.» A nép felszabadítását sürgeti a *Stádiumban*, hogy a «királyi szék s a nagybirtoki lét valóságos bátorságban legyen . . . mert elvégre bizony későn lesz s akkor hazánk ... Rommá fog bomlani, mely alatt a Magyarnek még emlékezete is elenyészendő¹⁾ 1839 elején bosszankodik azon, hogy egy színdarab kigúnyolja a kormányt, a hivatalnokokat és a mágnásokat s hogy a közönség tapsol ennek. «E szellem — úgymond — még sok gonosznak lesz oka köztünk. »²⁾

Rossz sejtelmek még egy harmadik forrásból is táplálkoztak. Az európai légkör forradalmi hevétől is féltette a magyarországi reformmozgalmat. 1826 elején I. Sándor csár haláláról elmélkedvén, úgy gondolja, hogy hatalmas gát omlott össze a szabad eszmék árja előtt. De «az abszolutismus önző szolgálói nem engedik majd könnyen át a tért; ez a dráma nem fog véget érni lánczok és vér nélkül. Vajon e vég nem fog-e engem sújtani!»³⁾

Összevonva ez idézetek tanulságát, úgy látjuk, hogy Széchenyi a reformkorszak kezdetétől fogva hármast félt a forradalomtól. E hármast ok volt: a kormányhoz vagy Ausztriához való viszonyunk erőszakos zavarása akár a kormány kíméletlensége, akár az ellenzék hevessege miatt, továbbá az osztályok ellentétének fokozása kivált a népfelszabadításunk késése miatt s végül az európai hatás. Látjuk, hogy aggodalmainak mindig meg volt a külső oka e körülmények valamelyikében, vagy összetalálkozásában. Hogy a külső körülmények reá erősebben hatottak, mint kortársaira, azt nem lelki betegsége, hanem politikai felfogása, továbbá idegrendszere teszi érthetővé, melynek ingerlékenységét élénk képzelete és meleg érzése fokozták.

Széchenyi aggodalmainak hármast iránya nem változott, csak erősödött 1841 után. A véres socialis forradalomtól való rettegését mindenki elismeri, de sokan felejtik, hogy e félelmét kezdettől fogva egészen a forradalom előtti utolsó országgyűlésig ahhoz a feltevéshez kötötte, hogy elkésünk a nép felszabadításával. A nagy francia forradalom története s a cholera év tanulsága bizonyították, hogy aggodalma nem volt rémlátás ép oly kevéssé, mint annak idején gróf Batthyány Alajos idézett jóslata. Mivel feltevése tárgy-

¹⁾ 30. és 38. 11.

²⁾ *Napló* 1839 február 19.

³⁾ U. o. 1826 január 24. V. ö. Gaál Jenő id. m. I. 187. 1.

talanná vált, ehhez kötött jóslatának meg nem valósulását lehetetlen úgy magyaráznunk, mintha beteges képzelődés lett volna a socialis forradalomtól való félelme.

S ép oly lehetetlen fentartanunk azt az állítást, hogy csupán socialis forradalmat jósolt. 1841 után ép úgy, mint az előtt mindig számba vette a közjogi viszony megzavarását is. midőn a jövő zivatarról beszélt.

Ezt saját szavaival bizonyíthatjuk. A *Kelet Népében* mondja: «nem élnek a hatalommal jól, sőt azzal visszaélnék, kiket a közvélemény oly hatalommal ruházott fel, mint felruházá a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét, most, midőn heterogén összeköttetésünknel fogva lehető legnagyobb érdekünk azt parancsolja: csak Istenért semmiiben sem ragadni el a gyeplőt, nehogy azt ismét szorosabbra vonják, vagy visszahatási célból egészen neki ereszsék; ... most midőn oly szép indulásba jött már honi erőművünk, mihez képest tökéletesen napirenden van is már azon alap megrakásához járulni elvégre, melynek eddigelé mindigi híjával valánk, azon alapnak t. i., melyen Magyarország mint az ausztriai birodalomnak integráns része ugyan, de tökéletes sajátságában, s nem csak papiroson, diplomák és elvek után, de tettleg és egészen kifejtett életileg emelkednék a saját s keveretlen zománczozatú nemzetek sorába; mikor, minden elnyomási, elolvasztási szándékkal örökre felhagyva, egymást viszonzlag tisztelve, végéé őszintén kezét fogva magyar és német, s nem egymásnak útjába állva, hanem egymást barátságosan elősegítve, futnák a végzéstől rendelt egymás melletti ugyan, de azért mégis külön s egymástól független pályát. Ily üdvös alapot azonban, melyen emberi prosa nemzeti költészettel karöltve emelkednék, s mely alapnál ránk nézve üdvösségesebb nincs, vajon mikép lehetne a sikernek, de csak legtávolabbi hihetőségével is rakni, ha a haladó rész vezetői nem birnak azon kormányzási tapintattal, mely tapintat nélkül üdvös alap rakásául de csak álmodni sem lehet.»*) Itt tehát tisztán az Ausztriához való viszony természetéből s nem a socialis ellentétekből magyarázza azt, hogy tapintatos kímélettel kell eljárunk, nehogy a gyeplő szorosabbra vonása miatt politikánk s jövőnk egyedül lehetséges alapja felforduljon. Ugyanez okból gúnyolja a *Kelet Népé*-ben a dynastia ellen minden áron való oppositiónak «vak légy» politikáját, a melylyel szemben ideálul oda állítja a maga politikai programját.

*) 237, 238. 11.

«Nekem sem a sárga-fekete lobogó nem kell, de ugyan a francia propaganda büze sem tetszik; és ily értelemben «közepes» voltam, vagyok és leszek is, habár a lehető legnagyobb singularisban is, síromig.»¹⁾

De mivel egyedül érzi magát abban a táborban, mely szerinte «középen» van a sárga fekete lobogó és a politikai radicalismus jelszavai közt, érzi a forradalom kitörését, a forradalomét, mely ránk nézve legveszélyesebb halálos betegség. Ezért is gondol már a *Kelet Népeben* a nemzeti halálra. «A budai hegyekben állítsunk temetőt, egy szabad ég alatti Valhallát. Legyen vérünk jobb része, vagy ha bukunk kell, legyen a magyar, kinek ehhez kedve van, halálban legalább egyesülve, ha nem tudott életben egyesülni és nem bírta értelme által az elsülyedéstől megmenteni magát.»²⁾ Ugyanez érzéstől hajtva írja a *Kelet Népe* megjelenése után az *Üdvleidét* «meghatottan és lelkesedéssel».³⁾

És e munkájában a *Kelet Népe*re hivatkozva mondja: «Ha két évvel ezelőtt csak sejtém a közelítő veszélyt, most tökéletesen látom, mily aggasztólag bonyolódik honunk a legveszélyesebb szirtek és zátonyok közé mindinkább.»⁴⁾ 1841-iki sejtelmét a világos látásig 1843-ban bizonyára az a tapasztalat is emelte, hogy a «közepesek» száma a közjogi viták terén nem gyarapodott.

E tapasztalat hatása alatt apostrophálja szenvedélyes hangon Kossuth Lajost, az «új protectort», 1843 májusában a *Jelenkorban*: dehetetlen is nem látnia, ha csak egy pillanatig is magába tér, mily aggasztó veszélyek közé bonyolítja ő és pártja vérünket és ennek annyi század óta fennmaradt szabadságát, s lehetetlen meg nem ismernie, mily sürgetőleg szükséges most, midőn minden elem fel van vérünk és önállásunk ellen bősztítve, az egy pont körüli ragaszkodás, mely pont sem ő, sem én, sem más nem lehet, hanem egyedül a magyar fejedelem».⁵⁾

A kormányt hiszi mindenekelőtt utilisálandónak 1843 decemberében írott cikkében is s e gondolatot tovább fonva írja: «Én tökéletesen meg vagyok arról győződve, hogy a *Pesti Hírlapi*-párt s kivált annak orgánuma, lehető legnagyobb veszély felé indítá nemzeti s alkotmányos létün-

¹⁾ 248, 253.11.

²⁾ 262, 266. 11.

³⁾ *Napló* 1842 június 27.

⁴⁾ E sorokat 1843-ban írja *Üdvlede* 20. 1.

⁵⁾ *Hírlapi Czikkek* I. 555. 1.

két, mert éretlen túlhajtása által legnagyobb visszahatást bősztített vérünk és alkotmányunk ellen fel. Még csak kezdetén vagyunk a szomorú drámának s már is mutatkoznak symptomái egy tökéletes zavarbai indulásnak, melyben ha nem ütend alkotványunk s kivált nemzetiségünk végórája, alkalmasint egyedül a nagy isteneknek közvetlen műve lesz.»¹⁾

Igaz, hogy a «tökéletes zavart» nemcsak a közjogi összeütközésből jósolta, de minden más körülményt ép azért tartott veszélyesnek, mert a kormányt elidegenítjük magunktól.

1843-ban írja Tasnernek: «A szlávok szépen felbőszültek ellenünk! Most a többi is majd utána riad! Ki segíthet rajtunk? A kormány? Teheti-e? De ha tehetné, fogja az kívánni tenni? Ugyan miért? Megérdemeltük-e sympathiáját? Nemsokára consummatum est.»²⁾

Egy 1845-iki cikkében is azt jósolja: ('Közelebb is vagyunk mint magunk is gondolnók, egy tökéletes szétbomláshoz, vagy hogy «idegen erő» fog némi egyebekben is fölöttünk rendet tenni» s e jóslat nem a socialis ellentétekkel van kapcsolatban, hanem annak megállapításával, hogy «az újjhúzási betyár dacz nem egy magyar statusférfinak egész politikai kincshalmaza.»³⁾

Egy másik 1845-iki cikkében Deák Ferenczczel szembe szállva így nyilatkozik: «Volna Magyarország minden összeköttetés nélküli magánálló királyság, meg akarom engedni, nem volna egyed, ki hazánk külviszonyi jogait józanabb és talpraesetteké diplomatikával tudná védni, mint ő; de miután szoros s legalább eddig még igen egyebonyolult összeköttetésben élünk s ily körülmények között in ultima analysi, mint én bírom felfogni a dolgok mélyét, nem egyoldalú jogallegatio és ilyenre alapított cselekvési rendszer, mely a hevesebb véreknél oly könnyen fajul daczra, újjhúzásra, s innen el nem maradó reactiót szül...»⁴⁾ Világos, hogy itt Széchenyi az el nem maradó reactiót csak a közjogi viszony egyoldalú felfogásának erőszakos túlhajtásából s nem a socialis ellentétből következteti.

E tekintetben még határozottabbak s szenvedélyesebbek jóslatai a *Politikai Programtöredékekben*.

«Tatár felfogás és kurucz politikai mélység biz az egész

1) U. o. II. 210 l.

3) *Levelek* III. 169. l.

3) *Hírlapi Czikkek* II. 453, 454. 11.

4) U. o. 553. l.

és nem több; ne haragudjatok, drága honosim, de bizony ki kell mondanom: mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más? Pedig ha egy kissé mélyebbre nem visszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak kurucz és ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni. Ez pedig kimondhatatlan szomorú volna, mert hiszen még vesztünk sem lenne nagyszerű, o¹⁾

Ugyanott mondja: «nincs a világon erősb oksúly, mint a hatalom, csak hogy ennek valóságosnak és nem önámítónak kell lennie, minthogy az ilyes soha nem vezet egyéb eredményekre, mint mohácsi tragédiákra, Rákóczi-féle szomorú andalgókra».²⁾

A kurucz hasonlatok nem a socialis bomlást, hanem a politikai ellentét kiélesítését jelentik. A *Politikai Programtöredékekben* másutt is ez ellentét alapján jósol: «Minden forradalmi állapotnak ilyen szokott lenni természetes progressiója. Úgy szólván: A'iolentiai kótya-vetye áll be a szónokok, a szereplők közé. Mirabeau csakhamar pecsovicscsá válik Camille Desmoulinshoz mérve ... Mi csak kezdetén vagyunk egy ilyféle forradalmi láznak, de benn vagyunk, és annak legvégső stádiumáig is okvetlen elfogunk jutni, ha a magyar ellenzék most legközelebről túlsúlyra bírna emelkedni; csak azon különbséggel, hogy vagy később minden forradalmi iszonyatokon keresztül fogunk eljutni a forradalmak azon végstadiumához, melyben a szabadsághoz szokottak Dante elkárhozottjával a legkínosabb epedések közt elmondhatják: Non c'è piu gran dolor stb., vagy tüstént minden anarchiái kitörések nélkül, de bizonyosan jutunk oda el, a mint a kormány és az európai hatalmak rendtartó politikája több vagy kevesebb, szaporább, vagy később erőt fejtend ki.»³⁾

Majd később felette sajnósnak véli folytatni az «idétlen kurucz politikát». Politikai idétlenségiink eredetét hármaskút föből magyarázza és ezek között van: «fel nem fogása házassági viszonyainknak». Széchenyi «vajmi sokszor ugyan, de eddigelé nem nagy sikerrel hozta szőnyegre és tárgyalta azt, hogy csak igen kevés magyar képes azon különbséget egész mértékében felfogni, mely Magyarország és az örökös tartományok közt létezik. Kellő figyelembe nem vévén, hogy a fenforgó esetben sem elválásról, sem egymás fölibe kere-

¹⁾ 28, 29. 11.

²⁾ 31. 1.

³⁾ 35. 1.

kedésről nem lehet csak szó is, de egyedül e kettő közt foroghat legitim választás: vagy örökös perpatvar és újjuzás közt nyomorogni, vagy jó házassági viszonyban mennyire lehet, élvezni az életet; igen természetes mondom, hogy miután a legtöbb sem az egyik, sem a másik most érintett eszme valódiságával tökéletesen megbarátkozni ekkor még nem tudott, politikai állásunk is napról-napra, a mennyiben itt is, ott is mindinkább felhevülnek a kedélyek, kényesebb, visszásabb, veszélyesebb, aggasztóbb lesz.»

Ezek után természetes, hogy Kossuthot óvja egyebek közt «a közbirodalom érdekeinek legnagyobb ellentétre ostromozásától», mert ezzel is «mérgeivel tölti a viszontorlás poharát csordultig»,*)

Ez idézetekből világos, hogy Széchenyi a kormány beavatkozásától nem csupán a socialis forradalom miatt félt, hanem a dynastia s Ausztria érdekeinek folytonos sértése miatt is. S a mily káros kapcsolatot látott e sértés és a viszontorlás közt, ép oly veszélyesnek tartotta az európai hatásokat egyrészt az ellenzéki izgalom fokozására, másrészt a visszahatás erejére. Ez utóbbiról szól a *Politikai Programmtöredékek* fent idézett jóslatában, midőn a hatalmak rendfentartó politikájának esélyeit latolgatja. Az európai, de különösen a francia mozgalmaknak hatásáról a magyar ellenzékre nem egyszer beszél, így például egy 1844-iki főrendiházi beszédében mondja: «Itt ezen országban — és az egy élő Istenre hivatkozom — ha valaki czélt akar érni, annyi Verbőczy-féle, annyi Lamennais és pere Enfantin-féle ember, annyi megrögzött aristocrata, annyi desperált democrata közt, a minek, ha összeadjuk, mása nincsen széles e világon; ... szóval bonyodalmunknak olyan képét tudnám felmutatni, hogy mindenki Naxos szigetében gondolná magát helyeztetve lenni, melyből menekvés nincsen, ha csak valamely kellemdús Ariadne fonalát nem nyújtja, hogy az ember Minotaurusnak martalékául ne jüssön.»**)

Aggodalmainak hármias iránya tehát nem változott 1841 után; csak 1842-ben nyilatkozik nagy erővel aggodalmainak egy újabb iránya: a nemzetiségi kérdés bonyodalmaitól való félelme. Miért tartotta aggodalmasnak e kérdés szempontjából is a dynastia és Ausztria ingerlését, már Tasnerhez intézett leveléből láttuk. Abban a remek akadémiai

*) 68, 75, 114. 11.

***) *Beszédek* 4 28. 1.

beszédben, mely örökké mellőzött és örökké érvényes kánonja marad a magyar nemzetiségi politikának, előrelátása a csodálatosan szabatos visió erejéig emelkedik. «Ki tudja, oh nagy isten! távol van-e még tőlünk azon gyász idő — így kiáltott fel az akadémiai gyűlésen — s nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporábban ránk, mint gondolnák, mikor csak testületünk fogja tán erekleve gyanánt, vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti s függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró véréből hajtva, bálványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem bírta, hanem saját lábaival tiporta el.»*)

Így tehát Széchenyi 1841-től 1847-ig nem egyszer, hanem könyvekben, beszédekben, levelekben 8 hírlapi cikkekben többször ismételt jóslatát tökéletesen igazolták az események. Ez a jóslat ugyanis a forradalmat előidéző és annak catastropháját okozó legfőbb tényezőknél számbavételén alapult. Szólt ez a jóslat a közjogi viszony erőszakos megzavarásáról, a francia demokratia hatásáról, az európai absolutismus érdekegységéről, a nemzetiségi kérdés bonyodalmairól és — a socialis ellentétről is, de ez utóbbiról csak egy feltétellel kapcsolatban.

Valóságos kigúnyolása tehát a történeti módszernek az, ha Széchenyi jóslatának értékét kisebbiteni akarjuk a socialis forradalom elmaradásának említésével, mikor jól tudjuk, hogy a feltétel, melyhez jóslatát kötötte, kihullott az események láncolatából és mikor tudnunk kell, hogy aggodalmának minden egyéb oka megvalósult.

Különös módja a kisebbitésnek az is, ha Széchenyi jóslatával szembehelyezzük a szabadságharcz katonai dicsőségét. Széchenyi csalódott a nemzeti ellenállás erejének megítélésében, de nem csalódott a harc közvetlen következményeinek megállapításában. S itt még egy körülményt kell számba vennünk. Nem azon fordult meg a vita Széchenyi és ellenfelei közt, hogy milyen lesz a harcnak dicsősége, hanem azon, hogy egyáltalán lesz-e harc. Kossuth Lajos tagadta ezt a leghatározottabban 1841-ben. A nemzet — lígymond Kossuth — «soha sem haladott fér-

*) *Beszédek* 231. Jól mondja Zsilinszky Mihály: «ha a magyar államférfiak többsége úgy fogta volna fel a magyar nemzet hivatását és más nyelvű népekhez való viszonyát, mint Széchenyi, akkor 1848-ban nem került volna összeütközésre a dolog». (*Akadémiai Értesítő* 1894.)

fiasabban, mint épen most, és soha sem volt nyugodtabb, soha kormányával bizalmasabb lábon, mint e férfias haladás közben». «Ha csak árnyéknyomát látnám is a veszélynek» — így szól még erősebb bizalommal — melyet gróf Széchenyi gyanít, vagy — jobban mondva — melyről gyanúsít: inkább gyávának akarnék látszani, mint rossz hazafi lenni, s letennem örökre szerencsétlen toliamat, egyedül abban keresve vigasztalást, hogy szándékom tiszta, célom szent vala; de miután mindent inkább látok, mint veszélyt, s hazám egén fellegrborulatot észre nem veszek, kivéven amott délkelet felé, hol talán szintúgy csak azért borul, mert a nyilvános nemzeti figyelem körén kívül van.» A *Pesti Hírlap*ot Széchenyi egy irtózatot revolutionarius syllogismus antecedensének nevezte. «Eómlertes tirádák» — válaszol erre Kossuth — «miknek ha csak árnyékuk, de még csak árnyékuknak árnyéka is valóságon épülne: a *Pesti Hírlap* szerkesztője megérdemelné, hogy még mielőtt a halálos büntetés eltöröltetnék, mint Haman magasra függesztessék.»*) Ily irtózattal és hitetlenséggel beszélt Kossuth a forradalomról, midőn Széchenyi azt hirdette, hogy a forradalomnak már sodrába jutotunk. S mégis azt mondják, hogy Széchenyi polémiájának téves volt az iránya s még kézikönyvekben is olvasható, hogy az emlékezetes tollharczban Széchenyi volt a legyőzött fél.

De vajon mi igaz van abban, a mit Kovács Lajos állít, hogy 1841-ben csak Széchenyi volt az egyedüli, ki a politikai helyzetben e rögtöni fordulat végzetes következéseit belátta, más senki?**) És vajon nem kell-e pusztán személyes oknak tulajdonítanunk a *Pesti Hírlap* ellen indított harczot, mikor úgy láttuk, hogy Széchenyi aggodalmainak tárgyi okai — a nemzetiségi kérdésen kívül — ugyanazok voltak 1841 előtt, mint az után?

Az államférfiak közt, kik mint Széchenyi, a magyar reformmozgalom jövőjén aggódtak, először is Metternichkel kell foglalkoznunk. Feltűnő a hasonlóság Metternich és Széchenyi aggodalmai közt. Metternich is féltette a forradalomtól az országot már a reformkorszak kezdetén. Metternich a kor szellemének hatásától félt s a nemzetközi antimonarchikus irányt elég erősnek vélte már az 1825-iki országgyűlés ellenzékének sorai közt.³⁾

1) *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak. 1841. 44, 53, 69. 11.*

2) Id. m. I. 95. 1.

3) Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora.* Budapest, 1897. 148. 1.

Láttuk, hogy Széchenyi is elég korán számba vette az európai hatást a magyar viszonyokra és e hatást később sem felejtette el számba venni. E tekintetben Metternichnek volt is némi befolyása Széchenyire. De Metternich egy abstractióból indult ki s nem a magyar viszonyoknak oly szorgos vizsgálatából, mint Széchenyi. Innen van az, hogy Széchenyi aggodalma gyengébb, mint Metterniché, mikor az aggodalomra kevesebb volt az ok, és innen van, hogy Széchenyi pontosabban megállapítja a végzetes fordulat idejét, mint Metternich. Midőn Széchenyi Kossuth ellen viaskodik, Metternich az antikatholikus kalvinizmust hitte a magyar forradalom «magvának és központjának».*)

Az 1841-iki nagy vitában gróf Dessewffy Aurél felfogása igen közel járt a Széchenyiéhez. Dessewffy Aurél kimondja a *Kelet Néperől*, hogy a «vád a földolokban igazságos s a kártékony hatás, mely bépanaszoltatott, nem hiú félelem, de szomorú valóság». Mert nem a *Pesti Hírlap* állításaiban s nyíltan vallott eszméiben, hanem irányában, mely «az írott sorok között láthatatlan betűkben» érvényesül, van az igazi veszély. Eötvös Dessewffy szerint «lelke tisztaságában nem akarja látni a bevallott és a valóságos irányok közti különbséget». Dessewffy ép oly határozottan, mint Széchenyi, csakhogy szabatosabb stílusban és mérsékeltebb formában hangoztatja Kossuthal szemben, hogy «nincs veszélyesebb neme a tévelygésnek, mint az, mely tiszta érzéseken épül s ezekből vesz erőt a szilárdságra». Dessewffy abban is igazat ad Széchenyinek, hogy az 1839—40-iki országgyűlésen a karzatok viselete a francia forradalom kezdetére emlékeztetett. Dessewffy szükségesnek tartja Széchenyi föllépését, mert «minden forradalmak in ultima analysi az eszmékben gyökereznek: mert az ige tetté válik, s a mi a velőkben gyökeret ver, előbb-utóbb keresztül bocsátva a szenvedélyeken, átmegy a cselekedetekbe».

Ezek után szinte csodálkozással kérjük, mi a különbség gróf Dessewffy Aurél és Széchenyi felfogása közt a *Kelet Népe* forradalmi jóslatára nézve? A különbség csekélynek látszott. Dessewffy szerint «a színek, melyekkel gróf Széchenyi a *Hírlap* következeit festi, a kellőnél sötétebbek, a vész, mellyel fenyeget, korán sem áll oly közel, mint azt jósolja, s az orvosság talán egyszerűbb, mint sejdíti».**)

*) *Historisch-Politische Blätter*. Dr. Gustav Túrba közleménye. 1905. 32, 38. 11.

**) *X. Y. Z. könyv* Gr. Dessewffy Auréltól 1841. 38—59. 11.

a látszólag csekély árnyalati különbség lényeges ellentétet takar. Dessewffy és Széchenyi egyeznek abban, a mit a történetből a forradalmak lélektanára nézve tanulni lehet. De különböznek Kossuth egyéniségének és hatásának megítélésében. Innen van az, hogy Dessewffy túlságosan epésnek tartja Széchenyi modorát. A nagy conservatív író felfogása szerint Kossuth lényegében csak oly agitátor, mint hajdan Széchenyi volt. Hatása zajosabb lesz és esetleg több izgalmat okoz mint a Széchenyié, de oly véres nagy forradalomtól, mely koczkára tesz mindent, a mit koczkáztatni nem szabad, nem kell rettegnünk miatta. A mi kárt okoz, javítható és megelőzhető a közvélemény felvilágosításával és célszerű politikai intézkedésekkel.

Széchenyi nem így gondolkozott Kossuth hatásáról. És ebben találjuk igazolását annak, a mit Kovács Lajos mondott, hogy Széchenyi «volt az egyedüli,» ki a politikai helyzetben az 1841-iki fordulat végzetes következéseit belátta, más senki.»

Ezért látszik polémiája annyira személyesnek, mert ekkor a tárgyi ok megkövetelte a személyes szempontok fejtegetését. És itt jutottunk annak megállapítására, hogy mi a különbség Széchenyinek 1841-ig és 1841 után érzett aggodalmai közt.

A válságos év előtt Széchenyi aggodalmai gyengébbek, mint reményei. Általában bízik a békés reform sikerében s a nyilvánosság előtt ritkán szól sötétebb benyomásairól. De alig három héttel Kossuth *Pesti Hirlapján* megjelenése után átvillan lelkén a gondolat, hogy fel kell lépnie Kossuth ellen. Alig múlt ekkor hat hete annak, hogy Kossuth a legnagyobb magyarnak nevezte. Becsvágya nem kívánt magasabb címet, de úgy látta, hogy a vezetés kisiklott kezéből. Ez már nem csupán személyes ambícióit nyugtalanította.

Eddig gyakran fölmerült, de ép oly gyakran eloszlott aggodalmai most erőt vettek lelkén. Egy látomás újra ébresztette és fokozta félelmét. Látta, hogy a forradalomnak vezére támadt és mert vezére van, a tárgyi és személyes okok kapcsolata miatt nem is maradhat el a forradalom. Impressiókra hajló természetnek ismerte Kossuthot, kit az izgalmas viszonyok messzebb sodornak, mint a meddig elmenni szándékozott. Ismerte a küzdelmes politikai élet hatását az impressióknak könnyen engedő lélekre és előre látta a politikai üldöztetés dicsfényével körülvelt nagy író hatását a közönségre. Kivált oly közönségre, mely még tapasztalatlan

lélekkel fogadja be a gazdag képzelettel és nemes hévvel megáldott író szavát.

Széchenyi kiváló kortársainak nem lehetett ily látomása. Lelkők szerencsésen ép és egyszerű volt, nem oly bonyolult és szaggatott, mint a Széchenyié. Széchenyi lelkét viharok szántották, forradalmakat győzött le keblében, belső tapasztalataiból ismerte a fellobbanó impressiók gyűjtő hatását s a képzelettől hajtott érzések áradását és romboló veszedelmét.

A képzelet és a «gerjedelem» de nem a szív politikáját támadja meg a *Kelet Népe* ben. Csak a rövidség kedvéért használta a «szív és ész» antithesisét, de soha sem gondolt arra, hogy a nemes érzések orgánumát, a szívet nehezen kibékíthető ellentétbe hozza az észszel. Furcsa gondolat volt föltenni Széchenyiről azt, hogy a nemes érzéstől elszakadt ész apológiáját írja. Elég világosan mondja ellenfeléről: egyedül abban hibáz, «hogy a képzelet és gerjedelemnek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal; vagyis, mint a közéletben a bevett szójárás szerint mondani szokták: a szívhez szól, a helyett, hogy az észhez szólna*.¹⁾ Ebből világos, hogy mire kell gondolnunk, ha Széchenyi az érzelmi politikát támadja. Nem az állandó, az igazi érzelmet érti, mely a hideg számítással jól megfér, hanem az izgatott és tervtelen cselekvésre ingerlő impressiókat és képzelmi felhevülést.

Mikor ezeknek veszélyeit rajzolja, oly benyomást tesznek sorai, mintha melancoliáival emlékeznék saját ifjúsága történetére. (Ábrándozás* — így szól a *Kelet Népe* ben — eragadosbb mint mirigy, a képzelet szárnya kimondhatatlan sebes, és egy szikra tűz, melyet sok észre sem vesz, csakhamar, ha mielőtt erőre kap, nem főj tátik el, mindent lángba borít.»²⁾

Vagy mint a *Jelenkorban* írja később, «az indulat és vakhév harapózó s olyan mint tűz. Ma még meggyőzheted, holnap már erőt vesz rajtad s lobra gyűl, melyen nem fog hatalom, s mely addig lángol, míg mindent porrá nem hamvaszt. »^{s)} E drágán szerzett igazságok átérzése az ösztön biztosságáig fokozták Széchenyi érzékét a forradalmak lélektana iránt. Ezért látta oly világosan a jövőt a válságos forduló ponton, a mikor legjelesebb kortársai vagy a for-

¹⁾ *Kelet Népe* 109. 1.

²⁾ 145.

³⁾ *Hírlapi Czikkek I.* 385. 1.

dulat jelentőségét nem ismerték fel, vagy képzelgésnek mondták jóslatát.

És Széchenyit, a képzelet és gerjedelem politikájának ily elszánt ellenfelét egy kíméletlen bírálója Hamlethez hasonlítja, ki «ingó sajka a toronymagasságra csapkodó habok közt». Körülbelül ilyen hamleti államférfiú volt Beöthy Ákos szerint Széchenyi is, mert lelkén a pillanat hangulata uralkodott.*)

Mi elfogadjuk e hasonlatot, de csak azért, hogy jobban kifejhessük Széchenyinek egyik uralkodó lelki irányát.

Széchenyi valóban az volt, a mit Hamlet egy újabb s alighanem legkiválóbb német magyarázója, j_j?kantasia geniajének nevez. A phantasia kormányozta Széchenyi belső világát, melyet inkább lehetne az ész és a phantasia, mint az ész és a szív küzdelmével jellemezni. Jól mondja Széchenyiről Beöthy Zsolt, hogy őbenne a képzelődés nagyobb, mint a többi lelki tulajdonságok», s hogy e tekintetben csak költők hasonlíthatók hozzá. «Széchenyi költői természet volt» — folytatja Beöthy, — «a szemnek különösebb költői irányzata és a formának művészi fejlettsége nélkül.**) Széchenyi költői phantasiája nem bírván formát találni az alkotásra, belsejében dült, lelkét örökös kételylyel nyugtalanította és szörnyű, a valóságban csak félig-meddig igazolt önvádakkal égette.

Szeretett néha belső világába húzódni, hogy kipihenjen a valóság gyötrelmesen ellentétes benyomásaitól. «Ugy lát-szik') — írja naplójába — «mintha a legnagyobb boldogság csak a vágy, a remény és a képzelet birodalmában volna található.» De a legtöbbször félt önmagától, s utazgatással, tanulással vagy erőfeszítő munkával igyekezett megmenekülni phantasiája rémeitől. «Alig bírom el az életet» — így kiált fel virágzó férfikorában — «az örökkévalóság minden borzalmával tárul fel előttem. Nappal még jól megy minden, de minő álmaim vannak.» Még kínosabb néha hirtelen ébredése. «Ijedten ébredtem. Úgy éreztem magam, mintha meg kellene halnom, rémület fogott el, félálomban borzalommal láttam megnyílni az örökkévalóság kapuit» — írja később. Sokat foglalkoztatja a földöntúli tartomány. A *Kelet Népén* dolgozva írja egyszer: «Hová visz a képzelődés?

*) Beöthy Ákos: *A Magyar Államiság Fejlődése, Küzdelmei* II. Rész. 142—162. 11.

**) *Akadémiai Értesítő* IV. 1898. Széchenyi és a magyar költészet. 73, 81. 11.

Örökre kárhozottnak érzem magamat.» Lelkiismerete fenyegető visiókat idéz lelke elé; a szerelem, majd a politika nemesítésének nyomását érzi. Hős volt a csatában, nem ismert világi félelmet, de képzeletétől irtózott.

Abban is hasonlít Hamlethez, hogy szereti pszichológiájával kelepcczébe csalni az embereket. «Meg kell csalnom az embereket» — írja pályája elején — hogy használhassak nekik» — «érthetetlen lesz cselekvésem — csábítanom kell a jóra». ¹⁾ Mintha Hamlet mondaná:

Bármily fonákul viselem magam,
— Minthogy talán, úgy látom, ildomos lesz
Ezentúl furcsa álczát öltenem. —

Mindamellett Széchenyi és Hamlet közt lényeges a különbség. Széchenyi uralkodván phantasiáján, következetes cselekvéssel alkotott, nem úgy mint Hamlet, ki elvész kéltelyeiben. ²⁾

De ez az önmagán kivívott győzelme nehéz küzdelmébe került. Sokszor gyötörte a bizonytalanság, vajon bírja-e a nagy feladatot, vajon a nemzet, melynek nagyságát fejleszteni volt élete legnagyobb öröme, nevelhető-e általában nagygyá. «Pokol kínjai — bizonytalanság — légy bizonyossággá» — így kiáltott fel gyötrelmében. «Ó Istenem!» — így imádkozott máskor — «adj új szívet és biztos szellemet». ³⁾

Gyötrő tépelődései közt biztos támaszra volt szüksége, oly támaszra, mely a vallásos hit és a tudományos meggyőződés szilárd alapjaira épült, oly támaszra, mely nem inog meg és nem mozdul ki helyéből úgy, mint Macbethben a dunsinani erdő, hogy a kétségbeesésbe taszítsa a phantastikus remény és csüggedés közt ingadozót.

És ezt az erős támaszt történeti eszméinek rendszerében találta meg. Abban a rendszerben, melyet a magyar nemzet történetére, jelenére és jövőjére alkalmazott.

Széchenyi megfelelt ellenfeleinek, ha politikáját támad-

¹⁾ *Napló* 1828 július 26, 1829 márczius 8, 1832 augusztus 30, 1836 november 8, 1841 április 28, november 21, 1843 április 29, 1844 június 1. Péterfy Jenő Széchenyi munkáiról írt cikkeiben szépen jellemzi Széchenyi Hamletszerű viseletét. (*Összegyűjtött munkái* III. k.)

²⁾ Beöthy Ákossal szemben Berzeviczy Albertnek találó megjegyzése van a Hamlet féle vádról abban a tartalmas essayban, mely a *Magyar Remekírók* Széchenyi kötetének bevezetése.

³⁾ *Napló* 1832 július 27 és 1844 január 10.

ták, de némán mellőzte támadásaikat, ha a perfectibilitást, vagy a nemzetek életkorára vonatkozó elméletét érintették.

Nem engedte meg, hogy ezen a résen lelkének szentélyébe avatkozzanak, mert érezte, hogy minden összedől, ha kételyei idáig hatnak.

E rendszerből merített hitet ifjúságában s ugyanonnan még döblingi magányában is. És a mint első nagyobb munkájában hangoztatja, hogy a magyar «még ifjú legény», épen úgy kiáltja oda Bachnak, hogy a magyar még ifjú nép és így ki fogja heverni a sebeket, melyeket ő nagyméltósága ütött rajta, és talpra fog állani, noha a minister úr ügyvédi patikájából elég mérget öntött belé. *)

Ez a hit emelte fel legmélyebb levertségéből is és ebből láthatjuk, mily nagy jelentősége van Széchenyi történeti eszméinek az ő lelki világában.

IV.

Széchenyi és az evolúció. A haladás eszméje. A nemzetek és egyének életkora.

Széchenyi tisztelői általánosabb jelentőséget tulajdonítanak történeti eszméinek. Azt mondják róluk, hogy megelőzik Comte, Spencer, Darwin és mások eszméit. Így például Kovács Lajos szerint «tudjuk ma már, hogy állam és társadalom élő és működő szervezetek, melyek egymásra kölcsönös, meg nem szűnő és folyvást alakító befolyást gyakorolnak . . . hogy a népek életében alig van mélyebben gyökerező ösztön, mint a nemzeti sajátosság joga» és így gróf Széchenyi kortársai közt egyedül járt a helyes nyomon, hova bennünket a tudomány mai állása, Comte, Herbert Spencer és Bluntschli tanításai vezettek».*)

De ez eszméket Széchenyi olvasmányaiból is ismerhette. Midőn Montesquieu a «törvények szellemét» magyarázva azt tanítja, hogy a törvényeknek tökéletesen alkalmazkodniok kell a népekhez, a melyek számára alkottatnak, hogy tekintettel kell lenniök az ország talajára, éghajlatára, alkotmányára, a lakosság vallására, hajlamára, vagyónára, sűrűségére, kereskedelmére, erkölceire és modoraira, midőn Montesquieu az államok életét az emberekéhez hasonlítja — nem veti oda mellékesen azt, a mit Kovács

*) *Lovakrul* 19 és *Blick* 157, 283. 11.

**) Id. m. L 171—173.

az újkori tudósoknak tulajdonít, hanem művének alap-gondolatává teszi az államnak és a társadalomnak folytonos s kölcsönösen átalakító hatását.¹⁾

Mme de Staél is azt tanította, hogy a nemzeti jellem nem egyéb, mint «eredménye az intézményeknek és körülményeknek, melyek egy nép boldogságára, érdekeire és szokásaira hatnak.»²⁾ Ez Írónk két nagyobb s már említett munkájában Széchenyi eleget olvashatott a «nemzeti sajátosság jogairól» és világosan kivehette belőlök, hogy szerves kapcsolat van állam és társadalom közt.

Széchenyinek egy másik kiváló tisztelője szerint: «A mit Darwin és Häckel újabb tanai után Buckle, Spencer, Mill Stuart és Taine a nemzetek történetére vonatkozólag mint általánosan megállapított elméletet alkalmaztak; azt Széchenyi bővebb szaktudomány nélkül . . . mondotta ... A nemzetiségek közötti harcot úgy fogta föl, mint természetes küzdelmet a létért, mely küzdelemben azé lesz a győzelem, a ki a legtöbb értelmi súlylyal bír.»³⁾ De Széchenyi már ismerte s idézte Jean Baptiste Sayt, ki a nevezett tudósok előtt mondotta egyik fő munkájában: «A nemzetek sorsa ezen-túl nem a bizonytalan és mindig ingatag hatalmi felsőbb-ségen fordul meg, hanem ismereteik mértékén.»⁴⁾ Széchenyi ha nem is Say munkájában, de másutt is olvashatta e gondolatot, mely természetes következése a XVIII. századi rationalismusnak.

Gaál Jenő bővebben és rendszeresebben fejti ki az imént idézett gondolatokat Széchenyi általános eszméinek értékéről. Lelkiismeretes kutatáson alapuló érdekes, fejtegetései oly messzeágazók, annyira eltávoznak a szorosán vett történeti eszmék körétől, hogy oly behatóan, mint a menyire megérdemlik, nem foglalkozhatunk velök. De néhány megjegyzést lehetetlen elhallgatnunk.

Gaál szerint Széchenyi sokkal korábban foglalkozik az evolutio társadalmi tanulságaival, mintsem e tannak legnagyobb mestere Darwin, annak alapigazságait teljesen bebizonyította volna, majd hozzáteszi, hogy «Széchenyi termé-

¹⁾ A fent idézett sorok Montesquieu Parrelle-féle (182GJ kiadásán) I. kötete 20. és 299. l.

²⁾ *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales.* Paris 8. T. II. l.

³⁾ Zsilinszky id. h. 361. l.

⁴⁾ J. B. Say: *Traité d'Économie Politique.* Bruxelles 1827. T. II. 292. A munka első kiadása 1803-ban jelent meg.

szét, bölcséleti alapon nyugvó rendszere . . . túlnyomólag az evolutio elméletének alapgondolatán épült fel».¹⁾

A mi a természetbölcséleti alapot illeti, Gaál jól tudja és nem is mulasztja el megjegyezni, hogy Herder Darwin előzői közé tartozik. Egy magyar philosophus ép oly szépen, mint meggyőzően mutatta ki, hogy Darwinnak néhány, s a társadalom-tudományra nézve talán legjelentősebb eszméjét már Herder is fejtegette történetphilosophiai munkájában.²⁾

Már fent megjegyeztük, hogy Széchenyi mennyire ismerte és szerette Herdert s így nem kell csodálnunk, hogy természetbölcséleti elvei emlékeztetnek néha Darwinra. Igaz, hogy az evolutio tanának társadalmi tanulságait nem emlegették még Széchenyi korában, de nem kell felednünk, hogy e tan sem ugrott ki egyszerre teljes fegyverzettel az evolutio Jupiteréinek fejéből. Comte Ágoston is elismeri, hogy Condorcet előzője volt az evolutio tanításában.³⁾ Már pedig Condorcet perfectibilitási elvét, ha nem is Condorcetből, de mint láttuk, más Írókból, Széchenyi is ismerte és tökéletesen magáévá tette. És azt is tudjuk, hogy a perfectibilitás tanítói próbálták elvöket alkalmazni az emberi társadalmakra.

Nem bírunk ellenmondást találni Széchenyi természetbölcsélete és vallásossága közt.⁴⁾ Hogy az emberi és nemzeti élet jelenségeit a tudomány világánál igyekezett átérteni, az még nem jelent hitetlenséget. Olykor felmerülő kételyeit sem szabad így magyaráznunk. A kételyek csak alig fodrozták mély hitének fölszínét. Képzelt vagy valódi hibáinak tudata nem súlyosodik lelkére oly rémítően, ha apáinak hitétől el bírt volna szakadni A katholicizmust titokzatossága miatt is szerette. A reformált vallás neki nagyon világos, «nagyon emberi szagú ívolt». Csodálkozott volna tehát, ha valaki életében ráolvassa, hogy «voltaképen mindig monista». A monismus «emberi szagától» bizonyára még élénkebb mozdulattal fordult volna el, mint a reformátiótól.

Spencer philosophiájának alaptételeit is nehéz volna kiolvasnunk Széchenyiből. Gaál szerint «Az integratio és diff'e-

¹⁾ Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája és Jövőnk*. Budapest 1903. 2, 37. 11.

²⁾ Friedrich v. Bärenbaeh: *Herder als Vorgänger Darwins*. Berlin 1877.

³⁾ Auguste Comte: *Cours de philosophie positive*. Tome V. Paris 1869, 178. 1. «Mon illustre prédécesseur, Condorcet» . . . stb.

⁴⁾ Gaál most id. m. 47, 68—69. 1.

rentiatio gondolata nem volt idegen előtte, és azt is jól értette át, hogy a tökélyesbülés az összefüggéstelen homogeneitásnak összefüggés által jellegzett heterogeneitásba való átalakulásában áll. Ezt bizonyítja az az állítása 'is, mely szerint a munkafelosztás egyfelől és a társadalmi szervezkedés másfelől, továbbá az egyéni kiválóság és a gránittá tömörülő társadalmi egység megalkotása föltételét képezi a nemzeti haladásnak.»*) E párhuzamban Széchenyinek magyar politikai vonatkozású, továbbá általános történeti s társadalmi eszméi, melyek közül az utóbbiak nem is teljesen eredetiek, úgy vannak összefűzve, hogy együttesen hasonlókká váljanak Spencer természetbölcséleti alapelveinek terminológiájához.

Nem tudjuk, vajon van-e szüksége Széchenyi dicsőségének ily hasonlításokra?

Ha Spencernek és Széchenyinek a jövőre vonatkozó reményei közt megegyezést, vagy hasonlóságot találunk, abból nem kell igen sokat következtetnünk.²⁾ Spencer szerint «az evolutio csak a legnagyobb perfectióval és a legtökéletesebb boldogsággal végződhetik».³⁾ Ugyanezt hitte már Condorcet is, midőn kijelentette, hogy «az ember erkölcsi jósága végtelenül tökéletesbíthető s hogy a természet oldhatatlan köteléssel fűzte össze az igazságot, a boldogságot és az erónyi».⁴⁾

Általában nem is szükséges Széchenyi nemzeti politikáját azzal igazolnunk, hogy az a Spencer-féle rendszer «felfogásával azonos». Mert ha fölteszszük is, hogy e rendszer uralkodóvá lesz a jövőben, föltehetjük azt is, hogy gyengülni fog egykor uralma, mint már nem egy büszke philosophiai rendszeré meggyöngült idejének múltával. Ellenben azt a tényt, hogy Széchenyi magyar politikai felfogása mélyebb volt, mint kortársaié és azt az igazságot, hogy még igen sokáig vissza kell térnünk Széchenyihez, ha a nemzet valódi nagyságát kívánjuk fejleszteni, meg nem másíthatják a philosophiai rendszerek uralmának változásai.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Széchenyi társadalmi, morális és nevelési eszméi nem érdemelnék meg

¹⁾ Gaál. 57. 1.

²⁾ Gaál 64, 65. 1.

³⁾ *First Principles*. London 1870. 517. 1.

⁴⁾ *Escjuisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain A Génes*. 1798. 340. 1.

a méltatást politikai vonatkozásaik nélkül is. Egy élesen látó és gondolkodó főnek sokszor igen eredeti nyilatkozatai azok, de nagy philosophiai rendszerek mértéke nem igen illik reájuk.

Egy részük kapcsolatban van történeti eszméi rendszerének két említett alapelvével: a haladás gondolatával s a nemzetek és egyének életkora párhuzamosságával.

E két gondolattal Széchenyi előtt és után sokat foglalkoztak a történetírók és philosophusok.

Pascal azt mondotta, «hogy az emberi találmányok századról századra haladnak. De a világ jósága és gonoszsága általában ugyanaz maradi). A XVIII. századi francia pliilosophia nagyon eltért e felfogástól. Rousseau szerint a perfectibilitás tehetsége, vagyis az értelmi haladás megrontotta az ember eredeti jóságát. Tanítványai megvetették a történetet és a forradalomban újra akarták építeni a világot a perfectibilitás jelszavának uralma alatt. Körülbelül Rousseauval egyidőben Turgot kifejti a perfectibilitás tanát. Szerinte az emberi nem folyvást halad a nagyobb tökéletesség felé erkölcsi tekintetben is. A nagylelkűség és a szelid érzelmek terjedése korlátozza a gonosz indulatokat. Condorcet, Turgot nyomán haladva, rendszeresebben magyarázza az erkölcsi és értelmi haladásba vetett hitét. Könyvét a rémuralom alatt írja párisi menedékhelyén, hol elrejtőzött a perfectibilitás buzgó híveinek, a jakobinusoknak vérszomjas üldözése elől.

Chateaubriand bírálván a perfectibilitás tanát, szemére hányja a materialistáknak, hogy ellenmondásba jutottak önmagokkal. Mert ha a szellem örökké gj'arapszik világosságban, és a szív erényben, az ember bizonyos idő múlva az első ember tökéletességét éri majd el s így halhatatlanná lesz. E szerint a materialisták a perfectibilitás rendszerét felállítva oly tant hirdetnek, mely a spiritualismus mysticismusára vezet.*) Chateaubriand érve phantastikus ugyan, de a kérdés lényegét is érinti. A perfectibilitás tanának kettős szine van, a két ellentétes világnézethez alkalmazkodik és a legkülönbözőbb rendszerekbe illeszthető.

Kant már scepticismussal tárgyalja a kérdést. Elismeri az eddigi haladást és bízik a jövőben, de csak az erkölcsi-ség törvényes termékeinek gyarapodását ismeri el. Vagyis az intézmények s az ezzel járó jó eredmények haladását hiszi. De az emberiség erkölcsi alapja szerinte nem változhatik,

*) *Genie du Christianisme (Ouvres Complètes T. XI.) Paris, 1826, 148. l.*

ha csak föl nem tesszük, hogy az emberiség újjá teremthető.)*

Hegel logikailag szétszedi a perfectibilitás fogalmát. Ép oly határozatlan, mint a változékonyág fogalma — úgy mond — nincs célja és nem bírja felállítani a változás mértékét, mert a jobb s a tökéletesebb, melyet elérni akar, teljesen határozatlan. De Hegel történetfilosófiája mégis a haladás képét tünteti fel; a világszellem lépcsőkön halad, igaz hogy nem ugrik át rajtok, hanem magába fogadja őket, de így mégis egyre tökéletesebb lesz.

A múlt század közepén báró Eötvös József távol leigázott hazájától, a tapasztalásoktól meg nem tört hittel, mint Condorcet fái századdal azelőtt, megírta a haladás történeti törvényének tudományos apológiáját nagy publicistikai munkájában.

Törvénye kosmikus hasonlatokból indul ki. «A siluri formatiótól — úgymond — ... a föld jelen alakulásáig szakadatlan az előhaladás ... Az egyes állat- és növényfajoknál is látjuk az előhaladást . . . S miután azt látjuk, hogy a ' legkisebbtől a legnagyobbig, a legfensőbbtől a legcsekélyebbig, e világon mindenekfölött ugyanazon törvények uralkodnak: józanul föltehetjük-e, hogy csupán az ember van kivéve a haladás ezen általános törvénye alól, . . . főleg, miután száz meg száz tagadhatlan tény előtt kell szemet hunynunk, ha azon lassankinti tökélyesedést, melyet egyéb lényeknél szemlélnünk, tagadni akarjuk az emberiségre nézve?»

De vajon nem ejt-e gondolkodóba e kosmikus hasonlat? Ha a haladásnak a természetben ily korlátozás nélkül uralkodó törvénye szerint kell megértenünk az emberiség rendeltetését, mikép magyarázhatjuk meg az emberiségnek annyira különböző sorsát? Mint a természet gyermeke, az ember lényegében mindenütt egyenlő s mégis vagy egyáltalán nem halad, vagy nem halad egyenlő mértékben. Még azok a nemzetek sem haladnak egyenlően, melyek államot, sőt keresztyén államot alkottak. Comte Ágoston óvatosabb volt történet-philosophiájában és kijelentette, hogy elmékedéseinek körét csak az európai nyűgöt nagy nemzeteire szorítja.

Itt legalább úgy látszik, hogy világosan megállapítható az erkölcsi haladás. Hegel szerint a középkori dogmatikus hitviták elfajulása, Eötvös szerint az útonállással foglal-

. *) Kant *Vermischte Schriften* II. és III. (Egy 1784-iki s egy 1798-iki értekezés.)

kozó középkori lovagok eléggé bizonyítják az újabb kor erkölcsi felsőbbségét.)*

E hasonlításban a racionalistikus történeti felfogásnak az a hiánya jelentkezik, hogy a viszonyok külső változását belső fejlődésnek veszi. Pedig a pártszellem dühe megmarad az emberek közt, még ha tárgya változik is. És nem tudjuk, vajon nem volt-e a phantasiának és szívnek több része a szórszálhasogató dogmatikus vitákban, mint a modern democratiák némely politikai vagy gazdasági pártjának marakodásában. A hatalmasnak erőszakossága a gyengével szemben nem változik. Régebben a bűnös indulatok naivabb és vérengzőbb módon nyilvánultak, újabban petyhüdebb alatomossággal. De a felebaráti életet rontó önzés vadBága nem szelídült.

Mommsen a római császárság koráról szólva, így kiált fel: «Még ma is van sok vidéke a keletnek és nyugatnak, a melynek számára a császárság kora a jó kormányzatnak magában véve szerény, de mégis sem azelőtt, sem azóta el nem ért magasságát jelenti és ha egyszer az Úrnak angyala megcsinálja a mérleget arról, vajon Severus Antoninus birodalma akkor volt-e, vagy ma van e nagyobb észszel és több humanitással kormányozva, vajon az erkölcsiség és a népek boldogsága előre vagy bátra ment-e azóta, nagyon kétséges, hogy a jelenkor javára döntene Ítélete.»**) És így még az európai műveltség classikus földjén is a múltnak behatóbb vizsgálata rést üt az egyetemes s folytonos haladás törvényén.

Körülbelül Eötvös nagy munkájának megjelenése idején magyarázta Ranke a világtörténetet a bajor király előtt. Először is a haladás fogalmát vizsgálta. Elismeri, hogy van az emberi szellemnek bizonyos állandósággal előrehaladó mozgalma az őskortól kezdve. De ez általános történeti mozgalomban csak egyes népek vesznek részt. És még az ebben részt vevő nemzetek sem haladnak előre állandóan. Ázsiában keletkezett a cultura, s ott visszafelé haladt. A legrégebb korszak volt a legfényesebb, a harmadik korszakban pedig a mongol invasio megsemmisítette a culturát.

Azután a századok haladó fejlődése nem fogja át az ember lényének és cselekvésének minden körét. Példa erre a művészet és költészet hanyatlása. Van bizonyos haladás

*) Eötvös *összes munkái*. Budapest 1902. XV. k. 99, 103. 11.

**) Mommsen: *Römische Geschichte* V. Bd. 4, 5. 11.

a történetben, de nem szabad úgy felfognunk, mintha minden korban az emberiség élete magasabb értékű volna. Az ily felfogás sértése az istenségnek. Minden korszaknak közvetlen viszonya van istenhez, minden kornak értékét saját lényé határozza meg s nem az, hogy mi lesz belőle. A történetírónak tehát minden kort a saját irányából kell felfognia. Azután nézze a korok különbségét, hogy megérthesse a következésnek belső szükségét. Bizonyos haladást fog észrevenni e következésben, de az nem egyenes vonalú. Az anyagi érdekek körében feltétlen a haladás, de erkölcsi tekintetben ez a haladás ki nem mutatható. A morális eszmék, vagy a művészet és költészet iránt érzett fogékonyság extensive haladhatnak, de nevetséges volna azzal a követeléssel lépni fel, hogy valaki nagyobb epikus vagy tragikus, mint Homéros és Sophokles. Általános emberi szempontból valószínű, hogy az emberiség eszméje a nagy nemzetektől átszáll az egész emberiségre, és ez volna az igazi haladás. A történet nem ellenkezik e felfogással, de ki nem mutathatja. Különösen attól kell óvakodnunk, hogy e felfogást a történet elvévé emeljük. *)

És így Ranke mint történetphilosoph, megtisztítva Hegel eszméit scholastikus és rationalistikus izüktől, útját törte a valódi történeti felfogásnak a történet elméletében. Lotze átvizsgálván a történeti haladás fogalmát, még kevesebb tartalmat talált benne, mint Ranke. «Még mi is», — úgymond — «a kik oly korban élünk, a mikor a haladás minden külső fénye elevenebben tárul fel szemünk előtt, mint azelőtt valaha, mi is azt mondhatjuk, hogy belső életünk mégis csak lassan, vagy alig gyarapodott igazi javakkal. Az örömeik oly új forrásai, melyek azelőtt nem csörgedeztek, nem fakadtak fel, vagy ha fel is fakadtak, csak azt a régi gyönyört ontották, a melyre természetünk rendeltetve van; tudományunk határtalanul bővílhet, de eredményei majdnem mindig régen ismert gondolatokra vezetnek, és a régi kor más, talán, szegényesebb alkalmakból a fölemelő vagy boldogító hangulatoknak ugyanoly javait merítette, mint a melyeket mi a tudomány és technika nagyobb erőfeszítésével újra fölfedezni vélünk.» Az emberiség egyenes haladásának örömmel fogadott gondolatával szemben — úgymond másutt — «az óvatosabb megfontolás már rég arra a fölfedezésre volt kénytelen jutni, hogy a tör-

*) Ranke: *Über die Epochen der neueren Geschichte* herausg. von Alfred Dove. Leipzig 1888.

tériét csavarvonalakban halad; mások az epicycloidokat jobban szerették, szóval elégszer burkolták el mélyértelműen azt a vallomást, hogy a történet összbenyomása nem zavartalanul fölemelő, hanem túlnyomóan szomorú . . . Az új élet majdnem mindenütt fájdalmas veszteségekkel emelkedik ki a réginek romjaiból ... A tudománynak haladása nem közvetlen haladása az emberiségnek; az volna, ha a felgyarapodott igazságokkal az emberek érdeklődése, értelme és a tudományos tartalom átnézetének világossága is gyarapodnék. . . . Soha sem lesz egy akol s egy pásztor, az emberiség egyforma művelődését és általános nemesítését sem érjük el soha, hanem az egyesek sorsának ellentéte és viszálya, s a gonosznak életerejé örökké fenmarad . . . szóval több kedvet érzünk a haladás előteremtésére, sem mint a történetben való előfordulásának kimutatására.*)

Darwin is, aki oly merész phantasiával még a lándsahalnál is alacsonyabb szervezetből származtatja az embert, az erkölcsi haladás megállapításában félénkebb szavu. «Mindem valószínűség szerint helyesebb és kielégítőbb nézet az, hogy a haladás általánosabb volt, mint a visszaesés s hogy az ember, ha lassú és félbeszakított lépésekkel is, de mégis fölemelkedett egy alacsonyabb állapotból a legmagasabbra, melyet most elérhetett ismereteiben, az erkölcsben és a vallásban.» Másutt a civilisatio haladásának problémáját (•homályosnak» nevezi.**)

Buckle szerint az értelmi és erkölcsi haladás együttvéve alkotják az egész szellemi haladást. Az emberiség haladása nem azt jelenti, hogy a mostani ember szellemi és erkölcsi képessége nagyobb, mint a régieké volt. Csak a külső körülményekben van a haladás.

A jó és gonosz indulatú emberek számának aránya nem igen változott. Igazi erkölcsi haladásról alig lehet szó. Nem is ez a fontosabb mozzanat. A jónak és rossznak hatása múlandó, ellenben az értelmi erőnek hatása marandó.

E tekintetben Buckle ellenkezésbe jut Darwinnal, a kinek felfogása szerint az erkölcsi felsőbbtség az egyes emberek boldogulását nem mozdítja elő, de a nemzetek versenyében nagy szerepet játszik.

Wundt azt mondja, hogy nem jó helyen tesszük fel a

*) Lotze: *Mikrncosmos*. Zwtite Aufl. Leipzig 1869, 1872, 11.345, 346 11. III. 21, 29, 180, 182. 11.

***) *Az ember származása* I. kötetében.

haladás kérdését, ha a történet mezején akarjuk eldönteni. A történet fejlődése oly sokoldalú és a dolgok értékéről vagy értéktelenségéről oly subjective változékony a mi becslésünk, hogy történetphilosophiai ítéleteink a haladásról legfeljebb az ítélő subjectiv kedélyállapotát világítják meg. Már pedig a philosophiai történetvizsgálat ép oly kevéssé tárgyalhatja a történeti fejlődés jövődjő irányait, mint annak eredeti célját. Amazt a kérdést az ethikának adja át, ezt a vallásos hitnek. Az első kérdés a történetet csak annyiban érdekelheti, hogy az eddigi fejlődésben mennyiben valósultak meg az ethikai postulatumok. A másikk kérdés, mivel ethikai követelésekből eredt, csakis ezek alapján dönthető el. *)

De még azon a téren is, melyet a haladás kérdésének Wundt methodológiája fentartott, Burckhardt Jakab, a múlt század egyik legnagyobb történetirója, visszaveri a haladás hirdetőit. Tévednek azok, mondja Burckhardt, kik a múltnak erőszakosságával s barbár kegyetlenségével érvelnek.

Ezek a történetirók mindent az élet külső biztosságának mértéke szerint ítélnék meg, a mely nélkül mi nem lehetünk meg, pedig most is, ha a biztosság fel van függesztve például a háborúban, a szörnyűségek újra jelentkeznek. Az ember lelke és agyveleje a történeti korban nem gyarapodott, a képességek mindenesetre régóta teljesekek. Az a kérdésünk tehát, hogy az erkölcsi haladás korában élünk most, szemben a koczkáztató korrall, mely ideális törekvésének szabad erejét száz magas tornyú székesegyházban emelte az ég felé, nagyon nevetséges. Nem arról van szó, hogy visszavágyódjunk a középkorba, hanem hogy megértjük. A mi életünk üzlet, az akkori valódi élet volt; a nép mint egyforma tömeg alig élt, ellenben a népies virágzott. Az erkölcsiség mint hatalom nem erősebb ma, mint az úgynevezett durva korban. Az életnek feláldozása másokért bizonyára előfordult már a czölöpöpületek lakói közt. Jó és gonosz, sőt még a szerencse és szerencsétlenség aránya a legkülönbözőbb korokban és culturákban nagyban és egészben kiegyenlítődött.

Rousseau után a francia forradalomban az emberek feljogosítva érezték magokat az egész múlt elítélésére. De teljes önhittséggel csak a legutóbbi évtizedek hisznek a jelennek erkölcsi felsőbbségében. E mögött az a titkos föltevés lappang, hogy a pénzszerzés ma könnyebb és biz-

*) Wundt: *Logik*. (I. kiad.) II. 547. 1.

tosabb, mint valaha; ha ez a biztosság meg van rendítve, az önérzet is meg fog csapanni.

Az úgynevezett haladási elmélet halálos ellensége a valódi történeti felfogásnak. *)

Végül még két magyar író-t idézünk. Fessler a *Magyarok Történetében* tiltakozik az új kornak hiú önelégültsége ellen, midőn a középkorban mindenütt durvaságot, sötétséget, tunyaságot és tudatlanságot vél látni, noha a történeti kutatás e korban a kedély culturájának és a szellemi tevékenységnek fényes nyomait fedezi fel.

Gróf Dessewffy József egyszerű és bölcs szavakkal czáfolta a *Hitelben* hirdetett haladási elméletet. «Minden századnak» — úgymond — «vannak foltjai, pecsétjei és villanó részei is. Mindig egy kis kérkedő önszeretet csúszik századunk magasztalásába, valamint hypochondria szerfeletti gyalázásába.»**)

E vázlatos áttekintéssel csak azt akarjuk bizonyítani, hogy a haladás törvénye korántsem oly rendületlen szikla, mini a minőnek a XVIII. század óta mind a mai napig sokan hiszik. Kant, Buckle, Burckhardt nem igen térnek el Pascal gondolatától; Ranke s különösen Lotze még határozatiakban tagadják a haladás törvényét. A kik a törvény érvényességét támadják, nem a jelent akarják kicsinyleni, hanem a múlt iránt kívánják fejleszteni érzékünkünket. Nem akarják kötelességérzetünket csorbítani és elfojtani vágyunkat a haladásra, csak azt akarják, hogy elfogulatlan szemmel vizsgálva a fényt és árnyékot az emberi történetben, csalódás nélkül s türelmes szellemmel fogjuk fel az emberi törekvések értékét.

Körülbelül azt mondják, a mit oly szép versekben Vörösmartynk is elmondott, midőn Bentham és Széchenyi nyomán *Gottdolatait a könyvtárban* e kérdésekhez fűzi: «Hol a nagyobb rész boldogsága? — Ment-e a könyvek által a világ elébb?»

És midőn úgy látja, hogy az emberiség mindig újra kezdi a tūrést és tanulást, nem a tétlen kétségbeesést hirdeti:

*) Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Herausg. von Jakob Oeri, Berlin u. Stuttgart, 1905. 64—68, bővebben 256-tól végig.

**) Fessler: *Geschichte der Tjngarn* II. 388. 1. Gr. Dessewffy: *Hitel Taglalatja* 137. 1.

Ez hát a sors és nincs vég semmiben?
 Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem bal
 S meg nem kövülnek élő fiaí . . .
 Mi dolgunk a világon? Küzdeni
 Erőnk szerint a legnemesbekért.

A haladás elméletét Széchenyi kapcsolatba hozta a nemzetek s egyének életkorának párhuzamával. Kossuth, ki az emberi perfectibilitást végtelenebbnek hitte mint Széchenyi, azt a párhuzamot pusztá szóvirágnak mondja.¹⁾

Mindenesetre oly szóvirág, mely a régiségtől kezdve máig igen sok gondolkodóra csábítóan hatott.

E párhuzamot először Annaeus Florus fejtí ki római történetében. Szerinte a római nemzet serdülő kora a királyok uralmára esik s majdnem kétszázötven évig tartott. Következett kétszázötven éves ifjúkora, mely alatt Olaszországot leigázta. Virágzó kétszáz éves férfi kora Augustus Caesarig tart, a mikor az egész világot meghódítja. Augustustól majdnem kétszáz esztendő telt el az író századáig, amikor Kóma a Caesarok tehetetlensége miatt mintegy megöregedett.

Némelyek szerint Florus e felosztást Senecától kölcsönözte.²⁾

Florus metaphoráit sokszor alkalmazták vagy az emberiség, vagy az egyes nemzetek korszakaira. II. Pius pápa, midőn a mantuai congressuson (1459.) a török ellen harczra hívta a keresztyénséget, így rajzolta a veszélyt:

«A mi ellenségünk az ifjúság erejében, az évek virágában van s vállalkozó szellemű; csalódik az, ki azt hiszi, hogy a gazdag s fegyverhez szokott és uralomra vágyó ifjú egyhamar pihenni fog.»³⁾

Bacon a nemzetek életkorát meg is határozza kedvteléseik jellemzésével: valamely állam ifjú korában — úgy mond — a harczy kedv virágzik, férfi korában az irodalom, hajlottabb korában mind a kettő, öreg korában a mesteriségek és a kereskedés.⁴⁾

A nemzetek korainak e metaphorikus jellemzését többnyire a haladási elmélet hívei szeretik használni, mint már

1) Id. m. 33. 1.

2) Annaeus Florus *Építómé Bérüm Romanarum* Lemaire kiadása. Paris 1827.

3) Zinkeisen idézi a *Tieschichte des Osm. Beiches* című művében.

4) Lasaulx idézi: *Neuer Versuch einer Philosophie der Geschichte* München 1857. 30. 1.

Széchenyi példája mutatta. Robespierre is beszélt «a nemzetek gyermekkoráról.»

Saint-Simon, a rajongó philosophus, kinek tanítványától, Enfantintól Széchenyi övta a magyar közönséget, egészen úgy gondolkodik a haladásról és az emberiség életkorairól mint Széchenyi.

Csakhogy másképp jellemzi ez életkorokat. Saint-Simon szerint az emberiség gyermekkorában épít, mint az egyiptomiak, ifjúkorában művész, mint a görögök, érettebb korában harczias, mint a rómaiak és a középkor; és a XIX. század elején, a Saint-Simon korában, olyan, mint a negyven, vagy negyvenöt éves ember, azaz többé nem harczias, hanem philosophnak készül. A moralistának feladata megszabni az emberiség életkorához illő kötelességeket.¹⁾

Hegel történetphilosophiája a kelet ókori történetét a történet gyermekkorának nevezi, a görög történet szerinte az ifjúkor, a római a férfikor, a keresztyén germán világ az öregkor. A természetes öregkor a gyengeség kora, a szellem öregkora azonban tökéletes érettségét jelenti, melyben, mint szellem, visszatér ez egységhez.²⁾ Quetelet szerint is az emberiség csak úgy fejlődik, mint az egyén; physiologiai élete lassanként az értelmi erő élete lesz. Quetelet vizsgálatai természetes eredményének hirdeti a perfectibilitás tanát.³⁾

A francia forradalom idején Adelung azt tanította, hogy minden egyes nép áthaladna az emberi élet korain, ha haladásában nem gátolnák idegen befolyások. Wagner, a történetphilosoph, Széchenyi kortársa, az emberi élet fejlődési szakaszait alkalmazza az emberiség fejlődésére. Néhány évvel később Krause azt mondja, hogy minden emberi társulásnak vannak életszakaszai, a csíra életétől a fejlődés érettségéig.⁴⁾

Comte Ágoston és Spencer is az egyén és társadalom fejlődésének párhuzamából indulnak ki.

Gobineau szerint ifjú nemzetekből vének lesznek s a vénség haláluk közelségét jelenti. Gobineau ellenfele, Pott is azt hiszi, hogy a nemzeti s egyéni fejlődés hasonló,

1) Faguet: *Politiques et Moralistes du XIX. Siècle II.* Série. Y. Edit. Paris 1903. 24, 25. 11.

2) Hegel *Werke*. II. Auflage. Bd IX. Berlin 1840. 124—134. 1.

3) *Sur l'homme* Bruxelles 1836 II. 285, 342. 11.

4) Goldfriedrich: *Die historische Ideenlehre in Deutschland*. Berlin 1902.

fiatal nemzetekből idővel öreg, tehetségben érett nemzetek lesznek.¹⁾

Lasaulx történetphilosófiájának központjában találjuk a tárgyalt, párhuzamot. Kiszámítja, hogy egy nagy, erős és fejlődésében nem zavart nép körülbelül két vagy négyezer évet él s életéveinek fele esik állami életének virágkorára, mint Babylon, Róma, Byzancz és a német-római császárság története mutatja.²⁾

Nagy történetírók is használják az életkorból vett metaphorákat. Macaulay az európai nemzetek gyermekkoráról beszél, midőn a papság gyámságára szorult.³⁾ Mommsen a római császárságot jellemezve azt mondja, hogy az «öregkor nem bír új gondolatokat és alkotó munkásságot kifejteni és ezt a római császárság sem bírta megtenni».⁴⁾

Nemrég nálunk gróf Vay Péter is azt írta: «Egy népfajnak csak úgy mint az embernek meg van a maga kora. Felnevelni csak idővel lehet. Erőszakkal megöregíteni lehetetlen.»⁵⁾

«Hinnünk kell benne» — írja Herczeg Ferencz — «hogy a szabadon fejlődő nemzetek élete hasonlatos az egyes emberekéhez. A gyermekkorra az ifjúság, a férfikorra az aggság következik. Anglia Cromwell idejében mondott búcsút ifjú korának és Waterloonál érte el férfi korának teljét. Angliában sokan a délafrikai háború óta csendes borzongással érzik a közeledő vénység hűvös lehelletét.»⁶⁾

Az írók e sora Annaeus Florustól napjainkig nemcsak a metaphorák életének hosszúságát bizonyítja. Philosophusok és történetírók fontos következtetéseket is vonnak az ember és a nemzetek életkorának hasonlóságából.

Hiszen ha Homóros és Aristoteles korára, vagy Shakespere és Ibsen tragédiáira csak egy összehasonlító pillantást is vetünk, nem tagadhatjuk, hogy vannak a nemzetek és az emberiség fejlődési korszakaiban különbségek, melyek feltűnően egyeznek az emberi életkorok különbségével. Ez

1) Pott, *Ungleichheit dér Rácén* 1856. 81. 1.

2) Lasaulx id. m. 140 1. E könyvre Kautz Gyula figyelmeztette a magyar olvasóközönséget Széchenyi akadémiai kiadásához írt gazdag tartalmú előszavaiban.

3) *History of England* I. 46. (Tauchnitz.)

4) Id. h. 14. 1.

5) *Budapesti Szemle* 1906. június 347. 1. (A Fülöp szigetcsoport lakóiról írva.)

6) *Angol típusok III. (Az Újság 1906. auguszt. 19.)*

egyezés társadalomtudományi vonatkozásairól itt nem szólhatunk.¹⁾

A történet terén maradvány úgy véljük, hogy a párhuzam gyöngéje leginkább utolsó részében, az öregkor s a közeli halál megállapításában rejlik.

Ha visszapillantunk egy nemzet befejezett történetére, könnyű megállapítanunk a gyermekkort, vagyis a mythosképzés idejét, majd az ifjúkort, mikor a phantasia élénk működése, s a vérmérséklet hevessége a feltűnő jellemvonások, azután a reflectáltabb korokat és az elgyengülést. Noha itt is azt kell megjegyeznünk, hogy a felbomlás nemcsak a nemzeti cultura belső feloszlásának következése, hanem sokszor a szerencsétlen külső erőszak hatása.

Elő nemzeteket vizsgálva, elég könnyű történőtök fiatal-sága után ítélve szólnunk a nemzet ifjú és sokat Ígérő erejéről, vagy még kezdetleges állapotáról és óvatos bánásmódot kívánó gyöngeségéről. De a férfikor vége, vagy éppen a halálhoz közeledő öregkor megállapítása annál nehezebb.

II. Pius 1459-ben jól jellemezte a török fiatalságát és jövőjét, de a XVII. század diplomatai, kik már emlegették a török birodalom vészes betegségét, kevésbé biztos talajon mozogtak és azóta a török százados betegségével még él és néha kemény csapásokat osztogat. Nagyon nehéz s majdnem lehetetlen a még élő nemzet vesztét, vagy elgyengülését megjósolni, bármily vén is története. Herder, ki szintén szereti az egyéni életből vett hasonlatokat, a japánról azt jósolta, hogy mint a csiga házába vonul és míg az európai népek a tökéletesség elérhetetlen pontja után törekednek, Japán ott marad, hol évezredek előtt volt. És ime a vén Japán megifjodott és legyőzött egy nagy nemzetet, melynek még ifjú, európai culturája volt. Ép ily tanulságos Herder jóslata a magyarokról. Lasaulx, a nemzeti s egyéni élet párhuzama alapján, azt jósolta 1857-ben, hogy a lengyelek, olaszok, magyarok és új-görögök újjászületési törekvései csak nemes reminiscentiák értékével bírnak. A német birodalom feltámadásában sem hitt. Aligha nem így járnának azok is, kik az angol nemzet vénségét akarnák megállapítani abból a körülményből, hogy története régi s hogy a hővérű Percyk utódjai ma békés polgárok, sőt talán bankigazgatók.

¹⁾ E vonatkozásokat szépen tárgyalják irodalmunkban Pulszky Ágost (*A Jog- és Állambölcsészet Alaptanai* Budapest 1885. 79. 1. s tovább) és Concha Győző: (*Politika* I. 219.)

A nemzetek életében titokzatos erők működnek; ebben az életben kétszer s többször is virágzik az ifjúság.

Ha Széchenyi ez igazságot elismeri, nem kellett volna a jövőbe vetett hitének biztossága végett kételkednie a magyar múltjában. De bármit érjenek történeti eszméi, jelentőségek igen nagy volt lelki életében s ily módon nagy hatással voltak nemzetünk történetére is. Ezért kell komolyan és kegyelettel foglalkoznunk velök.